

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

DILOROM SODIQOVA

**MUSLIHABEGIM MISKIN SHE’RIYATI
POETIKASI**

Toshkent - 2023

KBK: 84.10(50'zb) S-17
UO'S: 678.841.623.15

Ushbu monografiyada XIX asr Buxoro adabiy muhitida Muslihabegim Miskindek o'zbek va tojik tillarida ijod etgan, iste'dodli sohibdevon, zullisonayn shoira mavjudligining nihoyatda noyob adabiy hodisa ekanligi shoira she'riyati tahlili misolida ko'rsatib o'tilgan. Miskin ijodi misolida davr adabiyotida lirik janrlar taraqqiyoti, shoira zullisonaynlik an'anasining davomchisi ekanligi, uning o'ziga xos ijodiy uslubi, badiiy mahorati, she'riyatining mavzusi va obrazlar olami tahlilga tortilgan. Muslihabegim Miskin she'riyatida ishq mavzusi talqinining ilohiy-irfoniy mohiyat kasb etishi, undagi an'anaviy obraz, ramz va timsollarining poetik funksiyasiga e'tibor qaratilgan.

Monografiya adabiyotshunoslik, mumtoz adabiyot tarixi, tasavvufshunoslik, navoiyshunoslik kabi soha tadqiqotchilari, oliy ta'lim muassasalarining filologiya fakulteti talabalari, magistrantlar, ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilari va mumtoz adabiyot ixlosmandlariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Husniddin Eshonqulov

filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Taqrizchilar:

Usmon Qobilov

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zilola Amonova

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Texnik muharrir:

Shoirbek Sunnatillayev

Monografiya Buxoro davlat universiteti Ilmiy-texnik kengashida muhokama qilinib (2023- yil 29-noyabrdagi 4-sonli yig'ilishi bayonnoma, tartib raqami 3/15) nashrga tavsiya etilgan.

© ISBN 978-9910-744-91-0

© Fan Ziyosi - 2023

© Duna poligraf xususiy korxonasi

KIRISH

Jahon adabiyotshunosligida o'z e'tiqodiy qarashlariga tayanib, ilohiy-irfoniy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini badiiy aks ettirgan ijodkorlar asarlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Milliy qadriyatlarga asoslanib, lirik turning xilma-xil janrlarida ijod qilgan, an'anaviy motivlar badiiy talqinida o'ziga xos uslubi bilan yashagan davridayoq sohibdevon shoir sifatida tanilgan muayyan ijodkorning poetik mahoratini birlamchi manbalar tahlili asosida belgilash, uning she'riyatidagi mavzular, obrazlar olami, janriy rang-baranglikni tavsif va tasniflash, badiiy kashfiyotlarini poetik talablar asosida ko'rsatib berish dolzarb hisoblanadi.

Dunyo adabiyotshunosligida muayyan mumtoz ijodkorning poetik mahorati masalasi uning shaxsiyati va ijodining uyg'unligi, yashagan davrining ijtimoiy-siyosiy voqeyligi, asarlarida ifodalangan bibliografiyasi, ijodiy merosida e'tiqodiy qarashlarining aks etishiga tayanilgan holda tadqiq etilmoqda. Bu esa, avvalo, shoir devonlarini qiyosiy o'rganib, uning ijodiy merosining ko'lami, janriy tarkibini aniqlashni taqozo qiladi. Bularning bari shoirning turli lirik janrlarda ijod etish mahoratini tarixiy-badiiy jihatdan tahlil qilish, adabiy an'anaga munosabati, o'ziga xos uslubi va poetik mahoratining turli qirralarini ilmiy dalillashda ahamiyatlidir.

E'tiqodiy qarashlariga tayanib, o'zbek va tojik tillarida ijod etgan, sohibdevon shoira Muslihabegim Miskinning XIX asr Buxoro adabiy muhitida shakllanib, o'zidan salmoqli ijodiy meros qoldirgani nihoyatda noyob adabiy-estetik hodisadir. Uning ijodini teran o'rganib, bu iste'dodli shoiraning davr adabiyoti tutgan o'rnini belgilash adabiyotshunosligimizning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. O'rinli ta'kidlanganidek, «Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, yengilmas sarkarda va arboblارimizning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak»¹. Shu jihatdan iste'dodli zullisonayn shoira sifatida tanilgan, tasavvufiy bilimlari

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги «Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади» мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси// Халқ сўзи, 2018 йил, 29 декабрь.

teran shakllangan, «Miskin» taxallusi bilan mumtoz lirikaning oʻndan ortiq janrlarida ijod etgan Muslihabegim sheʼriyatini zamonaviy tahlil metodlari yordamida tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Istiqlool yillarida tasavvuf va mumtoz sharq poetikasi, badiiy mahorat masalalari tadqiqiga bagʻishlangan bir qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Jumladan, B.Valixoʻjayev, A.Hayitmetov, N.Komilov, R.Vohidov, H.Neʼmatov, M.Mahmudov, I.Haqqulov, S.Hasanov, H.Qudratillayev, M.Muhiddinov, M.Imomnazarov, A.Quronbekov, S.Hasanov, A.Abduqodirov, D.Salohiy, N.Jabborov, S.Olimov, N.Jumaxoʻjayev, Sh.Sirojiddinov, Sh.Hayitov, K.Mullaxoʻjayeva, U.Qobilov, U.Joʻraqulov, D.Yusupova, H.Eshonqulov, N.Bekova, M.Rajabova, N.Bozorova, Z.Mamadaliyeva, Z.Amonova, O.Davlatov, M.Asadov, R.Jumayev, Z.Gʻafforova kabi adabiyotshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlari, asarlari bunga misol boʻla oladi².

² Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.-3176., Шу муаллиф: Мумтоз сиймолар. II жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.-3176; Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. –Тошкент: “Ёзувчи”, 1993,-216б. Шу муаллиф. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: “Фан”, 1996.-160б; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннахр” – “Ўзбекистон”, 2009.-448б. Шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Тошкент: “Маънавият”, 2005. Маънолар оламига сафар. –Тошкент: “TAMADDUN”, 2002; Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: “Бухоро”, 1994.-208б; Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Махмудов М. Сўз бағридаги маърифат. –Тошкент: “Ёзувчи”, 2001.-114б; Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti, 2008. – Б. 197-438; Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф адабиётининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари докт. дисс. – Тошкент: 1995., Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.-184б. Шу муаллиф. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: “Бухоро”, 2000; Навоийга қайтиш.–Тошкент: “Фан”, 2007,-224б. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: “Шарқ”, 2007.-336б; Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991б-192б. Қудратуллоев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари. – Тошкент: 77 нашр, 1991; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: “Маънавият”, 2005б-208б; Имомназаров М. XXI аср. Навоийшуносликка кириш. Тошкент: ТДШИ, 2018; Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. – Тошкент: “Фан”, 1994; Қуронбеков А. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. – Тошкент: ТДШИ, 2009; Қуронбеков А. Алишер Навоий “Хамса”си уммонидан қатрлар. – Тошкент: ТДШИ, 2017; Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 1998.-279б; Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995.-86б; Шу муаллиф. Хуррият ҳарорати. – Тошкент: “Фан”, 2007; Тасаввуф ва бадий ижод. – Самарқанд: Самарқанд давлат университети, 1995.-184.; Жабборов Н. Маърифат надир? – Тошкент: “Маънавият”, 2010; Жабборов Н. “Илм андоғ ганжи нофиъдур...” // “Шарқ юлдузи”, 2002.№ 3.– Б.150-151; Жабборов Н. Ой ҳам ибодат қиладими?// “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2005 йил, 28 октябрь; Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: “Фан”, 1992.-80б; Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996.-216б; Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2001, Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik (1-kitob). – Toshkent: “Tamaddun”, 2018.-576б; Ҳайитов Ш. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг манбалари ва ғоявий-бадий таҳлили. Филол. фанлари номз... дисс. – Тошкент, 1997. Шу муаллиф. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жиллолар. – Тошкент: “Фан”, 1998; Жавонмардлик ҳақиқати. – Тошкент: “Фан”, 2005; Муллахўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2005.-26б; Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят. – Тошкент: “Нихол”, 2008; Шу муаллиф. Ўзбек адабиётида нубувват талқини ва образлари талқини. Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2019.-76б; Жўрақулов У.Ҳ. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2017.-218б; Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмининг ўзаро уйғунлиги. – Тошкент: “MUMTOZ SOʻZ”, 2001.-144б; Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий шеърятда самовий тимсоллар (“Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-нихоя” девонлари асосида). Филол. фанлари номз... дисс. – Самарқанд, 1999. Шу муаллиф. Самовот – ишқ мазҳари. – Тошкент: Фан, 2008; Шу муаллиф. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Ҳазойин

Muslihabegim Miskin hayoti va ijodiy faoliyati yaxlit tadqiqot manbayi sifatida o'rganilmagan bo'lsa-da, «O'zbek Sovet ensiklopediyasi»³, Sharq qo'lyozmalari kataloglari⁴, shuningdek, ayrim ilmiy tadqiqot⁵ va maqolalarda⁶ shoironing shaxsi, hayoti va ijodiga doir muayyan taassurotlar o'z ifodasini topgan. M.Qodirova ilk bor O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida 972/1 inventar raqami ostida saqlanayotgan shoira devonida uning yetti ming misradan ortiqroq she'rlari jamlanganligi, shuningdek, devonda Husayn va Fotima haqidagi nasrda bitilgan rivoyat va «G'ornoma» asari mavjudligiga e'tiborni qaratgan. H.Eshonqulov va D.Sodiqovalarning shoira haqidagi risolasida⁷ esa masalaning birmuncha kengroq o'rganilganligi kuzatiladi. Muslihabegim Miskinning tarjimai holi, devonlarining janriy tarkibi, shoironing badiiy mahorati masalalarini yaxlit ilmiy-monografik tadqiqot doirasida o'rganish adabiyotshunosligimizdagi tadqiq etilmagan o'rinlarni to'ldirish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir.

Adabiyotshunoslikda Muslihabegim Miskin hayoti, adabiy merosining o'rganilishi masalasini yoritish va shoironing tarjimai holi, O'zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalari fondida saqlanayotgan 1962, 972/1, 1277-raqamli devonlarining ko'lami, janriy xususiyatlarini qiyosiy tadqiq etib umumlashtirish, shoira she'riyatining mavzular mundarijasini aniqlash va janriy tarkibini ochib berishga e'tibor qaratildi. Ayni chog'da shoironing lirik janrlarda ijod etish, xususan, uning g'azalnavislik, musammatlar, mulamma'lar hamda she'riy hikoyatlar bitishdagi badiiy mahoratini ilmiy asoslashga harakat qilindi.

ул-маоний” мисолида). Филол. фанлари докт. дисс. – Самарқанд, 2020; Бекова Н. Алишер Навоий шеърлятида ҳамд поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 2006; Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеърий дурдонаси. – Тошкент: Фан, 2008; Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Тошкент: “Фан”, 2009; Мамадалиева З.У. “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2011; Амонова З. Хуруфийлик ва бадий ижод. – Тошкент: “PARADIGMA”, 2017; Давлатов О.Д. Алишер Навоий шеърлятида Кўрьон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талкини: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд, 2017; Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида риндона маъно ва лирик қахрамон характери: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. – Тошкент, 2017; Жумаев “Маснавий Маънавий” ва “Лисон ут-тайр”даги хикоятларнинг қиёсий таҳлили. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд, 2018. Ғаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий талкини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд, 2018.

³ Ўзбек Совет энциклопедияси. 7-том. Тошкент: Ўзбек Совет энциклопедияси бош редакцияси, 1976, 282-б.

⁴ Диван Мискина. Собрание восточных рукописей академии наук Узбекской ССР. Том XI. Ташкент: «Фан». 1987. -с.219. Диван поэтессы Мискины. Каталог фонда института рукописей, том I. Ташкент.:“Фан”.1989. -с.129.

⁵ Кодирова М. XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири. Тошкент: «Фан», 1977, 168-169-б.

⁶ Сафаров О. Шоира Мискинни биласизми? // «Бухоро ҳақиқати», 1996, 27-январь, 3-б.; Сафаров О., Сафарова Х. Муслихабегим Мискин.// «Қалб кўзи», 1997, 2 апрель, 3-б.; Сафаров О., Сафарова Х. Муслихабегим ҳаёти ва ижоди.// «Накшбандия», 2012, 9-сон, 34-36-б.; Сафаров О., Сафарова Х. Муслихабегим Мискин ҳаёти ва ижоди ҳақида// «Ўзбек тили ва адабиёти», 2012, 3-сон, 43-46-б.; Нуриддинов Ш. Икки Мискин.// «Ўзбек тили ва адабиёти», 2010, 6-сон, 80-82-б.

⁷ Эшонқулов Х., Содикова Д. Муслихабегим Мискин. – Бухоро: Дурдона, 2012. – Б.54

Shu o‘rinda cheksiz ehtirom bilan quyidagi tilaklarni aytishni joiz deb topdik. Buxorolik iste’dodli zullisonayn shoira Muslihabegim Miskin adabiy merosini ilmiy tadqiq etishga e’tiborimizni qaratgan ustozimiz, taniqli adabiyotshunos, filologiya fanlari doktori, professor Vohidov Rahim Jo‘rayevichning oxiratlari obod, munavvar ruhlari shod bo‘lishini istab qolamiz. Shuningdek, mazkur ishning yuzaga kelishida o‘zining beminnat yordamini, maslahatini ayamagan, ilmiy rahbarim, fidoyi ustoz, filologiya fanlari doktori, professor Eshonqulov Husniddin Pirimovichga cheksiz minnatdorchiligimizni bildiramiz.

I BOB. MUSLIHABEGIM MISKIN ADABIY MEROSI VA SHE'RIYATINING JANRIY XUSUSIYATLARI

1.1. Muslihabegim Miskin she'riyatida shoira hasbi holining ifodalanishi

Muslihabegim Miskin XIX asr Buxoro adabiy muhitida yashab ijod etgan iste'dodli zullisonayn shoira. Ijodkorning o'z ismiga ohang jihatidan muvofiq tushuvchi «Miskin» taxallusi bilan ijod qilgani ham uning yuksak qobiliyat egasi ekanligiga ishora qiladi. Turk olimi Baytulloh Oqtosh «kambag'al», «muhtoj», «ehtiyojmand», «bechora», «notavon», «faqir» singari ma'nolarni anglatuvchi «Miskin» so'zining Qur'oni karimdagi ma'no qirralarini kengroq yoritishga e'tibor qaratadi. Uning aniqlashicha, 9 ta Makkada, 14 ta Madinada nozil bo'lgan, jami 23 ta suralardagi oyatlarda keltirilgan «Miskin» so'zi Qur'oni karimning nozil bo'la boshlashidan ayni jarayonning so'ngiga qadar ko'zga tashlanuvchi tushunchadir. «Miskin» tushunchasi uchrovchi oyatlarda asosan bu so'z ovqat bilan to'ydirilishi kerak bo'lgan kishilarni ifodalaydi⁸. Bu ma'nosiga ko'ra u yuqorida keltirilgan so'zlarga ma'nodoshlik hosil qiladi. Biroq «Miskin»ning «ehtiyojmand» ma'nosining botinida Allohning lutfiga, Payg'ambar (s.a.v.)ning shafolatlariga bo'lgan ehtiyoj ham ifodalanadiki, ayni ma'no hamda «faqir» ga ma'nodoshlik uning tasavvufiy ma'nosiga nisbatan qiziqish uyg'otgan. Shu bois ulug' mutasavvuf Xoja Ahmad Yassaviyning hikmatlarida bu so'z shoir ismining sifatlovchisi bo'lish bilan bir qatorda, uning taxalluslaridan birini ham anglatib kelgan. Muslihabegim Miskin she'riyatida yassaviyona motiv va ohanglarning kuzatilishi shoira bu taxallusni o'ziga tanlashida ismiga ohang jihatdan uyg'unlik bilan bir qatorda e'tiqodiy qarashlariga, yashash tarziga uyg'unlik borligini ham sezdiradi.

«Miskin» taxallusi bu ikki ijodkordan tashqari yana bir qator shoirlarning taxallusi sifatida qo'llanilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Jumladan, *G'ulomxalil Toshmuhammad o'g'li* (1880-1937) Toshkentda yashab ijod etgan «Miskin» taxallusli shoirlardan biridir. Uning she'rlaridan ikki devon tuzilgan, 33 sahifadan ortiq birinchi devonidan G'ulomxalil Toshmuhammad o'g'li Miskinning 1925- yilgacha yozilgan va chop etilgan she'rlari o'rin olgan. So'nggi she'rlari esa ikkinchi

⁸ Beytullah Aktaş, Kur'an'a Göre Zekâtın Harcama Kalemleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2013, s. 69-76.

devonda jamlangan bo'lib, 160-170 sahifani tashkil qiladi. Shoir hayoti va ijodi to'g'risida Mo'minjon Muhammadjonov «Toshkent shoirlarining tarjimai hollari», Po'latjon domla Qayumiyning «Tazkirayi Qayumiy», Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'lining «Tarixi jadidayi Toshkand» asariga yozgan ilovalarida ma'lumotlar berilgan⁹. Chap oyog'ida qo'sh barmog'i bo'lgani uchun u ko'proq Mulla Qo'shoq nomi bilan mashhur bo'lgan. Uning she'rlari «Bayozi Muhallo», «Bayozi Hoji Sobir», «Bayozi yangi», «Bayozi Haziniy», «Armug'oni xislat», «Savg'oti Shavkat», «Bayozi mulla O'tab», «Mahbub-ul qulub», «Bayozi Murtazo va Mullo O'tab», «Bayozi maa gulshani ash'or», «Sabzazor» nomli bir qator bayozlar orqali yetib kelgan. Shu bilan birga, «Shuhrat», «Turkiston viloyatining gazetasi», «Sadoyi Turkiston», «Turon» gazetalari, «Maorif va o'qitg'uvchi», «Yer yuzi» jurnallarida she'rlari e'lon qilinib borilgan¹⁰.

Turkman xalq shoiri va musiqachisi sifatida shuhrat qozongan **Mulla Qilich** (1847-1906) ham «Miskin» taxallusi bilan ijod qilgan. U avval ovul maktablarida, so'ngra Buxoro madrasasida tahsil olgan. Sharq klassiklarining asarlarini, xalq og'zaki ijodini qunt bilan o'rgangan. Uning yuzdan ortiq she'rlari va «Botir Napis», «Bekzoda Qurbon» dostonlarida ijtimoiy masalalar aks etgan. «Nishon», «Topmadim», «Gider» kabi she'rlarida xalqning og'ir hayoti tasvirlangan. «Dog'lar», «Qovoq solma», «Ot yaxshi» she'rlari, «Seni», «Kelin», «Oppoqqina», «G'amzang o'qi», «Yanglig'» asarlari xalq orasida mashhur¹¹. Ko'rinadiki, Miskin so'zining irfoniy ma'nosi yuqorida nomlari keltirilgan shoirlar bilan bir qatorda Muslihabegimni ham qiziqtirgan. U Xoja Ahmad Yassaviy va yuqorida nomlari keltirilgan o'zining katta-kichik zamondoshlari kabi «Miskin» so'zini taxallus sifatida qo'llagan yagona ayol shoiradir.

Muslihabegim Miskin ko'p asrlik e'tiqodiy qarashlarimiz asosida tarbiya topib, Xoja Ahmad Yassaviy va uning izdoshlari she'riyatida kuzatilgani kabi toat-ibodatga chorlovchi she'rlar bitgani, shu asosda osiylikdan qutulib, Muhammad (s.a.v.)ning shafolatlariga noil bo'lish, Allohning lutf-u marhamatiga sazovor bo'lishni targ'ib qilgani bois uning ijodi uzoq yillar davomida e'tibordan chetda qolib keldi. Shoiraning bir-biridan keskin farqlanmaydigan 3 devoni bizgacha yetib kelgan bo'lib, qiyosiy o'rganilganda, ushbu devonlarda Muslihabegim Miskinning o'n

⁹ Нуриддинов Ш. Мулла Қўшоқ Мискин ва унинг адабий мероси. //Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2011. - №5. – Б.120-123.

¹⁰ Нуриддинов Ш. Икки Мискин. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. -№6. – Б. 80-82.

¹¹ Ўзбек Совет энциклопедияси. 7-том. Тошкент: Ўзбек Совет энциклопедияси бош редакцияси, 1976, –Б.282.

ming misradan ortiq she'riy merosi mavjudligi kuzatiladi. Ularning biridagi devonning sarlavhasi ostida keltirilgan quyidagi fardda shoira o'zini tavoze' bilan tanishtirib, nomining oshkor bo'lmasligi tarafdori ekanligini ta'kidlaydi:

Nomi man Muslihabegim buvad guftam: «Yod dor»,
Guft Miskin: «Nomi xudro to nagardad oshkor» .¹²

Mazmuni: *Mening nomim Muslihabegimdir, buni mudom yodingizda saqlang, deb aytaman. Miskin aytadi: «Bu ismni aslo oshkor etma»*.¹³

Taxallusini «Miskin» deya tanitgan Muslihabegim nomini oshkor bo'lishini u qadar istamaydi. Ayni choqda bu uning she'riyati bilan xalq orasida tanilishi ma'nosini ham anglatadi. Biroq Buxoro xalqi orasida hanuzgacha to'y va bazmlarda an'anaga aylangan muxammasxonliklarda shoira ijodidan namunalar aytilishi uning taniqli shoira ekanligidan dalolat beradi¹⁴. Shunday bo'lsa-da, shoiraning o'zi yashagan davrda yaratilgan manbalarda u haqda ma'lumot berilgani kuzatilmaydi. E'tirof etish joizki, Miskinning hayoti va ijodi haqida undan bizgacha yetib kelgan uchta devondagi ikki she'riy hikoyat va qator baytlar misolida muayyan taassurot hosil qilish mumkin. «*Man na shayxam, na avliyo, na izom*» («*Men na shayxman, na avliyo, na ulug'lardan*») satri bilan boshlanuvchi masnaviyda bitilgan she'riy hikoyat aytilganlar nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Unda shoira o'zini quyidagicha tanishtiradi:

Kaminai nom shud Muslihabegim,
Ba Miskin nomi xudro guft tayin.
Ki mavludi zi farzandi Buxoro,
Padarro nom shud mullo Nurillo.
Ki jaddam nomi Abdulloh xoja eshon,
Zi farzandi Buxoro buvad, ey jon
Ki, budand doimo jo'yonni Alloh,
Ki holo raftaand Ka'batulloh¹⁵ [972/1, 121^b varaq].

Mazmuni: *Kaminaning ismi Muslihabegimdir. O'zimni Miskin deb atadim, ya'ni taxallusimni Miskin deb tanitdim. Buxoro farzandiman, shu*

¹² ЎЗР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.972/1, 1-а варақ. (Бундан кейин шоира девонларига мурожаат этилганда кавс ичида инвентарь рақами ҳамда варағини кўрсатиш билан кифояланамиз – Д.С.)

¹³ Муслихабегим Мискин шеърини таржималари ўзимиз томондан амалга оширилган.

¹⁴ Қаранг: Сафаров О., Сафарова Ҳ. Муслихабегим Мискин ҳаёти ва ижоди ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, 3-сон, –Б 43-46. Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. –Бухоро. Дурдона, 2015. –Б.73.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги қўлёзмалар фонди.

Инв.1972.

yerda tug'ildim. Otamning nomi Mullo Nurillo bo'ldi. Bobomning nomi esa Abdulloh xoja eshondir. U ham Buxoroning farzandi bo'lgan. Doimo Allohning xayoli bilan band bo'lgan, Ka'batullohga ketgan, hanuz qaytmagan.

Mazkur masnaviydan anglashiladiki, shoiraning asli nomi Muslihabegimdir, u devonlarini Miskin taxallusi bilan tartib bergan. Shoiraning ota-bobolari buxorolik bo'lib, taqvodorlar bo'lishgan. Xususan, otasining ismi Nurullo mulla sifatida e'tirof etilganligiga e'tibor qaratilsa, uning dindor kishi bo'lganligiga ishonch hosil qilish mumkin. Abdulloh xoja eshon shoiraning bobosi bo'lib, uning nomiga «xoja», «eshon» singari nasab va nufuzni ifodalovchi so'zlarning qo'shib aytilishi ham shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi. Ka'ba sari otlanganligidan anglash mumkinki, u ham Alloh yo'liga ixlos qilganlardan bo'lgan. Ayniqsa, masnaviydagi «*Ki, budand doimo jo'yon Alloh*» misrasi Abdulloh xoja eshonning Alloh ishqini bilan yonib yashaganligidan dalolat beradi.

Muslihabegim Miskin «Agar go'yand: «In shaxs az kujost?» («Bu shaxs qayerdanligini aytsam») satri bilan boshlanuvchi 12 baytli masnaviysida o'zining nasl-nasabi xususida fikr yuritadi. Masnaviyning ikkinchi satri «Base dar Xiyobon ham du bobost» [1962, 25a varaq] tarzida ifodalangan bo'lib, unda «Ikkala bobo ham Xiyobondandir» mazmuni o'z ifodasini topgan. Xiyobon qadimgi Buxoro shahrining 16 dahasidan biri bo'lib, u eski shahar hududida, Buxoro qal'asining «Qorako'l darvozasi» tarafida joylashgan¹⁶. Ushbu ifoda shoiraning ona tarafdan ham, ota tarafdan ham buxorolik bo'lganini anglatadi. Masnaviydagi hasbi hol talqinlariga ko'ra, shoiraning katta bobosi hoji Habib nomi bilan atalgan. Uning «*Jarohathoyi dilhoro tabiband*» [1962, 25a varaq], ya'ni «*Jarohatli ko'ngillarning tabibi*» tarzida tavsiflanishi ham diniy ilmlarning bilimdoni bo'lganiga ishora qiladi. Masnaviy davomida badiiy talqinga ko'ra, hoji Habibning pok xokini kishilar ko'zga surma qilishi, qabrini ziyorat qilib turishlari ham shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi. Muslihabegim Miskin ikkinchi bobosini Imlo eshon deya tanishtiradi. Odamlar bu kishining ham qabrlarini ziyorat qilib turishgan. Shoir ikkinchi bobom deganda, ona tarafidagi bobosini nazarda tutgan ko'rinadi. Buxoroda Xiyobon mavzesida Eshoni Imlo (1686-1748/1749) va Xoja Habibullo yoki Eshon xoja (vafoti 1699/1700)

¹⁶ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – Москва, Наука. –1976. стр.11.

nomlari bilan atalgan kishilar yashagani haqida ma'lumotlar keltiriladi¹⁷. Ushbu ishoralar shoironing nasl-nasabi ham e'tiqodli eshonlarga borib taqalishidan dalolat beradi. Afsuski shoironing tug'ilib, vafot etgan sanalariga oid aniq ma'lumotlar uning devonlari tarkibida uchramaydi. Birgina Miskinning 972/1 raqamli devonining 143a varag'ida bitilgan «Tamom shud in noma 1295» (ya'ni ushbu noma 1295-yilda tugadi) qaydi o'ziga xos tarixiy fakt sifatida qimmatlidir. Mazkur hijriy sana milodiyga aylantirilganda devonning 1878-yilda tartib berilganligi ma'lum bo'ladi. Shuningdek, yuqoridagi masnaviydan so'ng devondan o'rin olgan quyidagi fard esa shoironing qaysi zamonda yashaganligini anglab olishga yordam beradi. Unda Buxoro amirlaridan birining nomi keltiradi:

Dar zamoni Mir Sayyid Muzaffar Bahodir Sulton,

In g'azalhora bexono ba jigar kardam bayon [972/1, 121^b varaq].

Mazmuni: *Mir Sayyid Muzaffar Bahodir zamonida bu g'azallarni o'qib, jigar (yaqin kishim)ga bayon qildim.*

Shu o'rinda shoironing yashagan yillarini taxmin qilishga ishora paydo bo'ladi. Tarixiy faktlarga ko'ra, Buxoro hukmdori Mir Sayyid Muzaffar Bahodir (1859-1885) chorak asr davomida hukmdorlik qilgan.

Buxoro amiri Nasrulloxon vafotidan so'ng, uning o'g'li Sayyid Muzaffariddin Karmanadan kelib, 1859-yil Buxoro taxtiga o'tiradi. U 25 yildan ortiqroq davr mobaynida 1885-yilga qadar turli viloyatlarda hukmdorning farmonlariga bo'ysunmay isyonlar sodir etilayotgan, ayni choqda ruslarning Turkiston tuprog'iga yurishlari boshlangan g'oyatda tahlikali zamonda Buxoro amirligini idora qildi.¹⁸ Shoira bu davrda Turkistonda sodir bo'layotgan voqealardan yaxshi xabardor, qator nazmiy asarlar muallifi va sohibdevon ijodkor sifatida kamolot yoshida bo'lgan, deyish mumkin.

Shoironing 972/1-raqamli devonida «*Bismillohir rahmonir rahim*» ilohiy kalimasidan so'ng shayx Abdulvohid haqida masnaviyda bitilgan 42 baytli hikoyat keltirilgan bo'lib, ushbu hikoyat ham Muslihabegim Miskinni tanishtirish nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shoira asar qahramonini quyidagicha tavsiflaydi:

Ki dar shahri Buxoro buvad yak darveshi donoye

Ki, shayxi nomdor buvad on mahbubi donoye.

Davomat dar payi jud-u saxo-yu adl ko'shida,

¹⁷ <https://rusrav.uz/2018/09/24/kladbishhe-jeshoni-imlo/>

¹⁸ Qarang: Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан таржима, таржимон номидан сўз боши ва айрим изоҳлар муаллифи Ҳ.Тўраев. –Бухоро, 2004. –Б. 50-63.

Libosi ashxiyoro dar badani on shayx po'shida.
Tamomi muflis-u miskin zi xonash bahravard budand,
Mudom on shayx az tarsi xudo bo chashmi tar budand.
Ki sultoni Buxoro doimo mekard in'ome,

Ki budand mardumi shahri Buxoro muxlisi joni [1962, 2^a varaq].

Mazmuni: *Buxoro shahrida bir dono darvesh bo'lgandi. U dono mahbub nomdor shayx edi. Saxovat-u adolat, in'om-ehson yo'lida doimo harakat qilib, jismida ashxiyorlar libosini kiygandi. Barcha kambag'al bechoralar uning xonadonidan bahramand bo'lar, u shayx xudodan qo'rqqani bois doim ko'zi nam bo'lardi. Buxoro sultoni doimo unga in'om qilib turar, shahar aholisi jonining muxlisi edi.*

Masnaviyning keyingi baytlarida hikoyat qahramonining tavsiflari tadrijiy rivojlantirilgan bo'lib, u o'z davridagi nomdor shayxlardan biri ekanligiga e'tibor qaratiladi va nomi Abdulvohid ekanligi ta'kidlanadi:

Har on kasro ki pesh oyad agar yak qissai mushkil,
Ravad dar nazdi o'ro on zamon on muddao hosil.
Jahon fayzi futuhi u ki mashhuri Buxoro shud,
Banazdi podshoh on shayxro martabai a'lo shud.
Shuda nomi sharifi o' ba Abdulvohid mashhur,

Ki buvad doim ba zikri on xudovandi jahon mag'rur [1962, 2^a varaq].

Mazmuni: *Har qanday kishining taqdirida biror mushkul qissa bo'lsa, uning nazdidan qiyinchilik o'sha zamon barham topib, muddao hosil bo'lar edi. U jahonning fayz-u futuhi, Buxoroning mashhur kishilaridan biriga aylandi. Podshoh nazdida u yuksak martabali shayxlardan biri edi. Abdulvohid nomi bilan mashhur bo'lgan bu kishi doimo Xudoni zikr etish bilan mag'rur edi.*

Masnaviydagi ta'rif-u tavsiflardan ayonlashadiki, Abdulvohid nomi bilan tanilgan bu shayx taqvodor, in'om-u ehson, saxovat-u adolati bilan nom qozongan. Faqir-u bechoralarga uning xonadoni ochiq bo'lgan. Xudodan qo'rqish tuyg'usi uning namli ko'zlarida doimo o'z ifodasini ko'rsatib turgan. Bu fazilatlari uning Buxoro hukmdori nazariga tushishiga bois bo'lgan. Hukmdorning unga in'omlar berib turishi, shahar aholisining unga bo'lgan yuksak ehtiromi shayxning chinakamiga maqomi yuksakligidan dalolat beradi. Ayniqsa, undagi har qanday kishilarning mushkulini oson qilish fazilati martabasini yanada yuksalishiga sabab bo'lgan. Bu hol hukmdor nazdida uning martabasi a'lo bo'lganida yaqqol namoyon bo'ladi. Manbalarning ma'lumotiga ko'ra, XIX asr Buxoro

amirligida amaldorlardan tashqari diniy ulamolar ham hukmron mavqega ega edi. Ular orasida Muhammad (s.a.v.)ning avlodlariga mansub bo'lgan sayyidlar hamda Choriyor xalifalar: Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali avlodlaridan sanalgan xo'jalar (Jo'ybor shayxlari)ning ham nufuzi nihoyatda baland edi. Ular katta yer-suvga, savdo do'konlariga, hunarmandchilik ustaxonalariga ega edilar. Amirlikda Jo'ybor shayxlari alohida mavqega ega bo'lib, XIX asrda ular Buxoroda 16 mahalla bo'lib yashardi¹⁹. Abdulvohid haqidagi she'riy hikoyatning dastlabki baytlaridanoq uning ana shunday maqomga munosib ko'rilganini taxmin qilish mumkin. Hikoyatdagi talqinlar Muslihabegim Miskinning Avdulvohiddek katta mavqega ega bo'lgan shayx bilan taqdirdosh bo'lganidan darak beradi. Biroq bu shayxning ko'ngliga doimo Ka'batullohni ziyorat qilish istagining mavjudligi va uning voqelanishiga qaror qilgani so'ng Muslihabegim Miskinning musibatli kunlari boshlanadi:

Bigufto: «Meravam dar in zamon dar Ka'batulloh man,
Ki joni xud fido sozam bar poyi anbiyoulloh man» . [1962, 2^a varaq]

Zan-u farzandi har chand bo o' iltijo ovard,

Nayomad korgar ro'y so'yi Ka'batulloh kard. [1962, 2^a varaq]

Mazmuni: *Shayx: «Men endi Ka'batullohga borib, anbiyoullohning poyiga jonimni fido qilaman» , -dedi. Xotini va farzandi har qancha iltijo qilishmasin, uning xohishiga mone'lik qilolmaydi, u baribir Ka'batulloh sari yo'l oladi.*

Shayx olti yoshli qalbi qaynoq farzandini hech qachon o'zidan yiroqlashishini istamasdi. Shu bois uni ham o'ziga hamroh qiladi. Shunday qilib, ota-bola besh yil davomida dom-daraksiz ketishadi:

Ki raftand panj sol inho shudand dur ham g'oyib,

Mudom az intizorii modari bechora menolid [1962, 2^a varaq].

Mazmuni: *Ular besh yil g'oyib bo'lib uzoqlarga ketdilar. Bechora ona ularning yo'lida intizor bo'lib, shikoyat qilar edi.*

Onayizor to'qqiz yoshli qizi bilan qoladi. Shayx Abdulvohidning qizi juda ham aqlli, dono «xush xulq-u, shirin suxan-u, zebo-yu porso» bo'lib ulg'ayadi. Biroq uning kamolidan bahramand bo'lib yashash bechora onaga nasib etmaydi. Masnaviydagi quyidagi bayt bu mudhish voqeaning obrazli ifodasidir:

¹⁹ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. –Москва, Наука, –1976. –С 11.

Banogah dar kamoli o‘ zavoli bemahal omad,
Xazon shud navbahori o‘ chunon bodi ajal omad [972/1, 2^b
varaql].

Mazmuni: *Uning kamoliga to‘satdan bemahal zavol keldi, ajal shamoli esib, uning navbahori xazon bo‘ldi.*

Qiz bu foniyl dunyoni tark etgandan so‘ng, g‘oyibona pinhon kezib yuruvchilardan xabar keladi. Shayx va uning o‘g‘li sog‘-salomat yurtiga qaytib, qarindoshlar bilan ko‘rishishadi:

Salomat omad on darvesh bohamrohi farzand,
Bedidand jumlayi xesh-u tabori o‘ shudand xursand [972/1, 2^b
varaql].

Ona nihoyatda kelishgan, oqil-u dono bo‘lib voyaga yetgan o‘n bir yoshli o‘g‘li bilan diydorlashishga muyassar bo‘ladi. «*Husni jamoli go‘yo Yusufi soniy*» bo‘lgan o‘g‘il darvesh otasi pokdamon shayxga juda o‘xshardi. Bu baxt voqe‘ bo‘lganidan quvongan ona Parvardigorga shukronalar qiladi, o‘g‘lini bir lahza ham yonidan uzoqlashtirmaydi. Oradan bir yil o‘tgach, «*xazoni bemahal*» bechora onaning qalbida so‘nmas dog‘ qoldirib, bu farzandini ham navqiron yoshida olib ketadi. Shayx Abdulvohid bu fojealarga ortiq toqat qilolmaydi:

Ki on shayxi jahon dar on zamon dar so‘xti dunyo shud,

Nakarda istiqomat boz so‘yi Ka‘batulloh shud.

Biguft: «Bar man harom ast in Buxoro, nest joyi man,

Dar injo nest istodani digar sabr-u qarori man» .

Ba xud hamrah burd o‘ yak-du sola farzandash,

Qazoro dar rasid tiri ajal bar on jigarbandash [972/1, 3^a varaql].

Mazmuni: *Shayxi jahon o‘sha onda yongan dunyoga aylandi. Bu yerda ortiq turolmay, yana Ka‘batulloh sari yo‘naldi. «Endi menga Buxoro haromdir, bu yer mening joyimmas. Bu yerda qolishga ortiq sabr-u qarorim qolmadi», - dedi. Ikki-uch yoshli farzandini o‘ziga hamroh qilib olgan edi, taqdir taqozosi bilan ajal o‘qi bu jigarbandiga ham yetib bordi.*

Shayx Abdulvohid Haqning amriga rozi bo‘lib, farzandlarini tuproqqa topshirsa-da, ayriliq dog‘iga chidolmay to‘xtovsiz oh-u fig‘on chekadi. Tasalli topish uchun yana bir ayolga uylanadi. Bir necha yil ko‘zdan g‘oyib bo‘lsa, ba‘zan Buxoroda ham ko‘rinib qoladi. Bu hol takrorlanib turadi. Dilbandlarini yo‘qotgan onayizor esa taqdir hukmiga sabr qilib, qolgan umrini toat-ibodatga bag‘ishlaydi.

Mazkur she‘riyl hikoyat Muslihabegim Miskin hayoti bilan qiziqqan tadqiqotchilarning e‘tiborini o‘ziga jalb etgan. M.Qodirova ushbu manzumani debocha deya baholab: «...shoiraning o‘z hayotiga oid

avtobiografik ma'lumotga ham o'xshab ketadi»²⁰, - deb yozadi. Professor O.Safarov va H.Safarovalar esa masnaviydagi «Ki shayxe nomdor bud on mahbubi donoye» satriga asoslanib: «Muslihabegim Miskin Buxoroda el orasida, hatto amirlik darborida ham e'tibor qozongan shayx Abdulvohidning zavjayi muhtaramasi bo'lgan»²¹, - deya komil ishonch bilan qayd etadi. She'riy hikoyatda tasvirlangan onayizorning ruhiy holati bilan devonlardagi shoiraning hasbi holi talqiniga bag'ishlangan nazm namunalaridagi o'zaro uyg'unlik ham ushbu masnaviyda ijodkorning achchiq qismati badiiy ifodasini topganligiga qanoat hosil qildiradi. Bunday o'xshashlik, avvalo, lirik qahramonning bekas-u g'aribliigi badiiy talqiniga bag'ishlangan turli lirik janrlarda bitilgan she'rlarda namoyon bo'ladi. Sakkiz bandli «Tanho» radifli muxammasning yettinchi bandidagi quyidagi misralar aytilganlar nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir:

Qani yak mehrubon-u hamdam yak dilraboyi man?!

Kujo shud hamnishinon ki shudand bovafoyi man?!

Qani xesh-u tabor-u yor-u do'st-u oshnoyi man?!

Na modar, na padar, na xesh mond aqraboyi man?!

Mabodo misli man hargiz ki hayron mondaam tanho?! [1962, 21^b varaq].

Mazmuni: *Bir mehribonu hamdam, mening bir dilrabom qani? Menga vafoli, men bilan hamsuhbat bo'lganlar qayerga ketdi? Qarindosh-urug', yor-u do'sti, oshnolarim (tanishlarim) qani? Na ona, na ota, na yaqinlarim qoldi. Hayron bo'lib, tanho o'zim qoldim.*

Shoiraning farzandi dog'ida, ayriliq azobida o'rtanishi 9 baytli g'azallaridan birida o'z ifodasini topgan bo'lib, bu g'azal Husayn nomli o'g'lining firoqida yozilganligi undagi quyidagi baytlardan ayonlashadi:

Bigufto on Husayn nuri chashmi man gujo rafti,

Guli on ro'yi sho'ri maney boman bisyor purmonam.

Guli noshigufta az bog'i padar oxir xazon gashti,

Chunon monandayi bulbul tu rafti az gulistonam.

Turo domod mekardam bachandin orzuhoyi man,

Shudi bo xoki xun og'ushta ey barnoyi davronam [1277, 4^b

varaq].

Mazmuni: «*U Husayn – ko'zimning nuri, qayon ketdi?*» – deyman. *Uning guli – peshonam sho'ridir, tag'in men (yig'idan) juda to'lib qoldim. Ochilmagan g'uncha ota bog'idan xazon sari ketdi. Go'yo bulbulga*

²⁰ Кодирова М. XIXаср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири. –Тошкент:Фан,1977. –Б. 168.

²¹ Сафаров О.Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. –Бухоро: Дурдона,2015. –Б.70.

o'xshab gulistonimdan ketding. Seni kuyov qilish ko'pdan beri orzularim edi. Ey davrim barnosi, qonli tuproqqa giriftor bo'lib qolding.

Tahlil jarayoniga tortilgan ushbu baytlarni Shayx Abdulvohidga bag'ishlangan masnaviy bilan qiyoslaganda, «*Bigufto chashmi nargiz boz kun, ey nuri chashmonam*» («*Ey ko'zlarim nuri, o'yinga tush, nargis ko'zli, , -deyman*») satri bilan boshlanuvchi ushbu g'azal Muslihabegim Miskinning to'ng'ich o'g'liga bag'ishlangani ayonlashadi. Husayn ismli bu o'g'lini otasi bilan 6 yoshida Ka'batulloh ziyoratiga yuborgan ona besh yildan so'ng u bilan diydor ko'rishadi. Tabiiyki, bo'yi ancha cho'zilib qolgan, shoira tomonidan «*Yusufi soniy*» deya e'zozlangan bu yigitni Muslihabegim uylantirish orzusi bilan yashagan. Biroq bevaqt kelgan o'lim uni onasidan ajratgan. Ushbu g'azalda ayni iztiroblar o'z ifodasini topgan. Shoiraning ikkinchi o'g'li 2-3 yasharligida otasi bilan Ka'batulloh ziyoratiga yo'l olgan bo'lib, masnaviyda hikoya qilinishicha, unga ham ajal tig'i yetgan. Garchi shoira bu o'g'lining qayerda vafot etganiga aniqlik kiritmagan bo'lsa-da, uning safardan qaytganiga ham ishora qilinmagan. Shu bois ikkinchi o'g'lining Husayn bo'lish ehtimoli haqiqatdan ancha yiroq ko'rinadi.

Muslihabegim Miskin she'riyatida Xojayi Ubon, Buxoroda «Piri dastgir» deya e'zozlangan G'avsul a'zam Abdulqodir Jiloniy, Hazrati Og'oyi Buzurg – Qizbibi va naqshbandiy pirlaridan Boboyi Samosiy kabilarning ziyorati munosabati bilan yozilgan she'rlar uchraydi. Xojayi Ubon, Boboyi Samosiy ziyoratgohlari hozirgi Romitan, Hazrati Og'oyi Buzurg – Qizbibi ziyoratgohi esa Jondor tumanida joylashgan bo'lib, ular bir-biridan u qadar olisda emas. Piridastgir ziyoratgohi esa Buxoro shahrida. Bundan anglashiladiki, Muslihabegim Miskin Xojayi Ubonni «Xudoning nuri», «Mustafo nuri», «Murtazo chirog'i», «Usmonning farzandi» [1962, 136a varaq] deya ulug'lab, Payg'ambar (s.a.v.)ga va uchinchi xalifa hazrati Usmon (r.a.)ga bog'laydi. Shoira Xojayi Ubon talqiniga bag'ishlangan bunday tushunchalari hozir ham xalq orasida mavjud.

Muslihabegim Miskin she'riyatida Hazrati Og'oyi Buzurg – Qizbibiga ehtirom bilan qaralgani alohida ahamiyatga ega. Uning tez-tez bu ziyoratgohga bo'lgani, «Muxammasi shir-u shakar guftagi Miskin» («Miskinning shir-u shakar muxammas aytgani») nomli o'zbek va tojik tillarida mulamma' muxammas hamda «Muxammasi Miskin» nomli o'zbek tilida muxammas bitgani fikrimizni dalillaydi. Toshpo'lat Rahmonovning «Qizbibi–Hazrati Og'oyi Buzurg» risolasi bizga tabarruk Buxoro ayol avliyolari tarixining noma'lum sahifalarini ma'lum qildi.

Qizbibi – Hazrati Og‘oyi Buzurgning asl ismi Masturaxonim. Mir Arabning vaziri Sodiqxon uning sharafiga ajoyib majmua barpo etgan. Mahalliy aholi va ko‘plab ziyoratchilar ushbu majmuaga oilaviy baxt topish, bepushtlikdan qutulish, ruhiy xastaliklardan xalos bo‘lish maqsadida tashrif buyurganlar. E’tiborli tomoni shundaki, ziyoratchilar faqat ayollar bo‘lib, erkaklar majmuaga kiritilmagan. Buxoro shahridan 30 km masofada joylashgan Qizbibibi me’moriy majmuasi Zarafshon daryosi etaklari bo‘ylab joylashgan, XVI asrdan boshlab suv sathining doimiy ko‘tarilishi va uning yetishmovchiligi natijasida ushbu hudud qumlar maydoniga aylangan²².

Muhiba Said Hasan qizining «Valiy volidalar» kitobida yozilishicha, Nasriddin To‘ra ibn Muzaffar al-Hanafiy al-Buxoriyning «Tuhfat az-zoirin» asarida «Og‘oyi Buzurg zikrlari bobi» bor. Mana shu bobda Jondor tumanidagi tabarruk zot, ya’ni Qizbibi nomi bilan mashhur bo‘lgan avliyo haqida, ushbu ziyoratgohda kimlar qachon dafn qilingani, ularning ismlari yozilgan. Og‘oyi Buzurg qizlarga saboq bergani bois qizlarning bibisi laqabini olib, tarixda Qizbibi nomi bilan el og‘zida mashhur bo‘lgan. Og‘oyi Buzurg va u kishining atrofida qilari pokiza yashab, halol mehnat qilib, o‘z xulq-atvori, karomatlari bilan namuna bo‘lgan, xalqni Haqqa da’vat etgan olimi boamal bo‘lgan²³.

Ushbu tarixiy iqtiboslar va ma’lumotlardan ayonlashadiki, Hazrat Og‘oyi Buzurg Markaziy Osiyoda tasavvuf ilmining rivojiga katta hissa qo‘shgan olimalardan biri. So‘fi ayollarning yirik vakili, buxorolik Hazrat Og‘oyi Buzurg timsolida ayollarning jamiyatdagi o‘rni va ularning salohiyatini namoyon etuvchi olimalarni ko‘rishimiz mumkin.

Shoiraning aksariyat masnaviylarida aynan Hazrat Og‘oyi Buzurg tarixiy obraziga murojaatlar oshiqona tavsiflar, iltimoslar, umidvorlik, mushkulotini osonlashtirish, ushbu tarixiy-afsonaviy shaxs bilan diydorlashish shaklida bitilgan bo‘lib, Hazrat Og‘oyi Buzurgga «Og‘o», «Ag‘o», «Og‘oyi Buzurg», «Hazrat Og‘oyi Buzurg», «Shoh», «Pir» kabi sharaflil nomlar bilan murojaat qilingan.

Muslihabegim Miskinning «Miskin dar martabayi Barxurd Hazrat Og‘oyi Buzurg gufta...» sarlavhasi bilan boshlanuvchi yigirma olti baytdan iborat fors-tojikcha masnaviysida Hazrat Og‘oyi Buzurg

²² <https://meros.uz/en/object/qiz-bibi>:

²³ Муҳиба Саид Ҳасан қизи. Валий волидалар. –Тошкент: Ёзувчи, 2002. –Б.52.

ziyoratgohiga qilgan safarini bayon etadi²⁴. Masnaviyda Muslihabegim Miskin Hazrat Og‘oyi Buzurg – pir nazariga tushmoq uchun uning xizmatiga tayyorligini ma’lum qiladi. Shu o‘rinda, shoira pirning ixtiyorida bo‘lmoqlik uchun o‘zi va mol-dunyosini fido etishga ham shay ekanligini e’tirof etadi:

Fido sozam banomash jon-u xudro,
Vahm burd mol-u mulki dunyo.
Ki aknun omdam dar xizmati ,
Xudo loyiq kunad dar xizmati o‘ [1962, 128^a varaq].

Miskinning «Chiguna shahri mushtoqi jamolashro bayon sozam...» misralari bilan boshlanuvchi yana bir masnaviysida shoira o‘zining hayron-u sargardonlikda Og‘oyi Buzurgning jamoliga mushtoqligini, og‘ir ahvolda qolganligini bildirib, uning mazkur holiga nazar tashlashiga umid bildiradi:

Chiguna sharhi muhtoqi jamolashro bayon sozam,
Ajab hayron-u sargardon muhtar holam [1962,132^b varaq].

Shoira Hazrat Og‘oyi Buzurg vasfining ta’rifiga ojizligini, hatto bu borada uning ta’rifini daftarga bitsa-da, u daftarga sig‘masligini e’tirof etadi:

Ba yak daftar namekunjad navisam vasfi ro‘yashro,
Og‘oyi Buzurgi olam nazar bekun bar holi mo [1962,132^b varaq].

Masnaviyning keyingi misralarida keltirilgan ramzlar esa Miskinning aynan Qizbibi qadamjosi haqida, xususan, Hazrat Og‘oyi Buzurgning Qizbibi ekanligiga yuksak ishonchni uyg‘otadi:

Shavam man mast-u devona az xud bejuz gardam,
Ki binam dar on soat hamon tug‘i balandashro [1962,132^b varaq].

Shoiraning fikricha, u o‘zini, o‘zligini yo‘qotib qo‘ysa-da, tug‘ni ko‘rib sergaklanadi, hushyor tortadi. Darhaqiqat, «Qizbibi» majmuasida tug‘(bayroq) mavjud bo‘lib, u XVI asrdan buyon saqlanib turibdi. Tug‘ - bu islomiy qadamjolarida, xususan, tariqat vakillarining qabrlari, ziyoratgohlarda mavjud bo‘lib, o‘sha yerda mangu qo‘nim topgan zotlarning tariqat va tasavvufda yuksak o‘ringa ega ekanligi bilan

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги кўлёзмалар фонди.

Инв.1962. 127^б варақ.

izohlanadi. Tugʻ asosan qubba va minoraning tepasiga qoʻyilgan²⁵. Koʻrinib turibdiki, shoira ushbu qadamjoga bir emas, bir necha marotaba tashrif buyurgan, undagi har bir joy bilan tanish. Har safar u yerga borish nasib qilsa, xonaqo ichida afgʻon urib, dardlariga malham istaydi:

Agar gardad muyassar ravzayi poki sharifi oʻ,

Kunam man dar daruni xonaqoyash oh-u afgʻon [1962;132b].

Manbalarga koʻra, Qizbibi majmuasida ziyoratchilar uchun maxsus chillaxonalar joriy etilgan, boshiga mushkulot tushganlar, ishi yurishmagan, oilaviy baxtini yoʻqotganlar yoki farzandtalablar ushbu xonalarga kirib, dardlariga darmon soʻrab yigʻlaganlar, ruhiy zoʻriqishlaridan xalos boʻlishga harakat qilganlar. Yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, Miskin masnaviylarida Hazrat Ogʻoyi Buzurgga turlicha nasab bilan ehtirom koʻrsatgan. Uning «Bul gʻarib bechoraga pirdin nazar boʻlgʻaymukin...» misralari bilan boshlanuvchi oʻzbekcha gʻazalida Miskin Hazrati Ogʻoyi Buzurgga nisbatan «Pir» va «Agʻo» tavsiflarini ishlatadi. Shoira pirdin nazariga muhtojligini, agar nola qilsa uning holiga eʼtibor qilinishiga umidvor boʻladi:

Bul gʻarib bechoraga pirdin nazar boʻlgʻaymukin,

Nola qilsam man agar pirga asar qilgʻaymukin [972/1,137^b varaql].

Muslihabegim Miskin ijodiga sinchiklab eʼtibor qaratarkan ekanmiz, shoira aksar hollarda qalb va ruh dardiga darmon istab koʻplab qadamjolarga tashrif buyurgan. Shoira pir va avliyolarga ixlosi baland ekanligini bot-bot takrorlaydi. Gʻazal davomida buning guvohi boʻlish mumkin:

Sidq-u ixlosim bila keldim pirim ostoniga,

Ey birodarlar, manga pirdin nazar boʻlgʻaymukin [972/1,137^b varaql].

Iqtibos keltirilgan gʻazal xotimasida Muslihabegim Miskin Ogʻoyi Buzurgga umidvorligini saqlab qoladi, bechoraligi sabab oʻz istigʻforlari bilan pirlar, paygʻambarlar, asosiysi, Alloh nazariga tushishiga ishonadi, ushbu ishonchni umidga yoʻyadi hamda undan sira voz kechmaydi:

Men umid ila kelibman, qilma navmid, ey Agʻo,

Miskini bechoraga shoyad nazar boʻlgʻaymukin [972/1,137^b varaql].

Ayonlashdiki, shoira tang, nochor holatida pirdan umidvor boʻlib zorlanadi, ahvoliga nazar solishini iltimos qiladi. Gʻazalda Muslihabegim

²⁵ Тугар Усмон. Тасаввуф тарихи. —Тошкент; Истиқлол,1999. —Б.180.

butun umrini gʻaflatda oʻtkazganligi, pirning ostonasiga umid qilib, sidq-u ixlos bilan borganligi va undan najot tilash holatlari uchraydi.

Miskin Hazrat Ogʻoyi Buzurg ziyoratgohiga tashrif buyurar ekan, har gal mushkulini oson boʻlishi uchun iltijo qiladi. Ham turmushidan tinchimagan ayol, ham farzandlarini tuproqqa topshirgan ona sifatida juda ogʻir ahvolga tushib qolgan shoira qolgan umrini avliyolar, pirlar va muqaddas qadamjolar ziyoratiga baxshida etadi. Demak, ayonlashadiki, shoira butun umr mana shu hijron va firoq asirasiga aylanadi.

«Devona gashtam az ishq i roʻyat...» misralari bilan boshlanuvchi nazmiyatida ham shoira Hazrat Ogʻoyi Buzurgga boʻlgan muhabbatini namoyon etishi bilan birga, mashaqqatlar bilan boʻlsa-da uning xizmatiga mudom tayyorligini yana bir karra asoslashga harakat qiladi:

Devona gashtam az ishq i roʻyat,

Afsona gashtam dar orziyat [1962,131^b varaq].

Shoira pirining ishqida, uning diydorini koʻrishga orzumand ekanligini taʼkidlab, Hazrat Ogʻoyi Buzurgning makoni qayerda ekanligiga ham urgʻu beradi:

Joyi maqomat shud dar biyobon,

Xayli maloik buda baxizmat [1962,131^b varaq].

Misralardan ayonlashadiki, Qizbibi majmuasi choʻlda – qumliklarda joylashgan biyobonda qad rostlagan. Shoira ijodida Hazrati Ogʻoyi Buzurgga bagʻishlangan munajat koʻrinishidagi masnaviylarni ham kuzatish mumkin. Unda shoira hazrati Ogʻoyi Buzurgni madh etadi, unga shaydologini aytadi, eng asosiysi, mushkullarini yengillashtirilishini soʻraydi. Miskin, avvalo, Allohga murojaat qilarkan, soʻngra Ogʻoyi Buzurgga zorlanadi. «Xudovando, nazar kun holi zoram...» («Xudovando, zor holimga nazar qil...») misralari bilan boshlanuvchi munajotida mazkur holatni teranroq anglash mumkin:

Buvad mushkuli man parvardigoro,

Bikuyi in Agʻo kun joyi moro [1962,129^a varaq].

Shoira aksar hollarda pirlar, avliyo, paygamlarlarning diydorlarini koʻrishga mushtoqligini, ularning nazarida va huzurida boʻlmoqchiligini taʼkidlashdan charchamaydi. Munajotdagi quyidagi misralar esa aynan shoira hayotidan olingandek:

Ayo ey modari gʻam diydayi man,

Ayo ey nuri har du diydayi man [1962,129^b varaq].

Zero, shoira farzandlari vafot etgach tushkunlikka yuz tutadi, ruhiy azoblarni boshidan kechiradi, shu bilan birga baribir tanazzul boʻhronidan chiqib ketadi, ammo qalban majruh boʻladi. Hazrat Ogʻoyi Buzurg

ostonasiga ziyoratga har gal amalga oshirgan tashrifi bilan shoira o'zini chalg'itishga, majmuada kun-u tun qolib, o'zini pirining tolibi sifatida qadamjo xonaqolarida nola-yu fig'on bilan tonglar ottiradi. Xuddi shunday e'tiqodiy qarashlar asosida yozilgan she'rlar Boboyi Samosiy va G'avsul A'zam Abduqodir Jiloniyga ham bag'ishlanganligi kuzatiladi.

Muslihabegim Miskin she'riyatida shoira hasbi holining badiiy talqinlaridan anglashiladiki, u XIX asrda yashab, o'zbek va tojik tillarida badiiy ijod qilgan iste'dodli sohibdevon ijodkordir. Devonlaridan biri 1878-yilda tartib berilgani, undagi she'rlarda lirik qahramon yosh qiz qiyofasida namoyon bo'lmay, deyarli barcha o'rinlarda farzandlaridan ajralgan ona qiyofasida tasvirlanganidan ayonlashadiki, shoira XIX asrning birinchi yarmida Buxoroning Xiyobon mavzesida nasl-nasabi taqvodor eshonlarga borib taqaluvchi mullo Nurillo xonadonida tug'ilgan. Muslihabegimning taqdiri Buxoro amirlik darborida nihoyatda katta nufuzga ega bo'lgan shayx Abdulvohid bilan bog'lanadi. Ular ikki o'g'il, bir qiz ko'rishadi. Biroq Muslihabegimning katta o'g'li Husayn 11 yoshida, kichkinasi 2-3 yasharligida, qizi ham balog'atga yetmay vafot etadi. Shoira shayx Abdulvohidni benihoya yuksak ta'riflasa-da, farzandlari vafot etgandan so'ng ayolidan voz kechib, uning boshqaga uylangani bu vasflarga u qadar muvofiq emasligidan dalolat beradi. Miskin she'riyatida Xoja Ubon, Og'oyi Buzurg – Qizbib, naqshbandiy pirlaridan Boboyi Samosiy ziyoratgohiga tez-tez borib turganining anglashilishi uning Buxorodan boshqa yerlarga oz bo'lsa-da, safar uyushtirib turganini ko'rsatadi. Muslihabegimning Miskin taxallusida ijod qilgani ham o'ziga taxallus tanlash bobida zukko ijodkor bo'lganligidan dalolat beradi.

1.2 Miskin devonlarining tarkibi va janriy xususiyatlari

Muslihabegim Miskin – sohibdevon shoira. Uning adabiy merosi jamlangan uch devonining bizgacha yetib kelgani shoiraning o'z davrida ham anchagina taniqli bo'lganidan dalolat beradi. Miskinning 972\1-raqamli devoni O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanadi. Shoiraning yana ikki devoni haqida Hamid Sulaymon nomidagi qo'lyozmalar instituti xodimlari tomonidan tuzilgan katalogda ma'lumot beriladi. Bu devonlar dastlab O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qo'lyozmalar instituti xazinasida 1962 hamda 1277 inventar raqamlari ostida saqlangan. Mazkur institut tugatilishi munosabati bilan Muslihabegim Miskinning ushbu devonlari

ham O‘zRFAShI xazinasiga o‘tkazilgan. Shunday qilib, uning uch devoni Sharqshunoslik instituti fondida saqlanmoqda.

Miskinning 1962-raqamli devoni uch devon orasida 972\1-raqamli devon singari shoira ijodining salmoqli qismini o‘zida jamlagan. Bu devonlar orasidagi tafovut ulardan o‘rin olgan lirikaning turli janrlarida bitilgan she‘rlarning miqdori, muayyan she‘r namunalarining matnidagi ayrim farqliliklarida kuzatiladi. Ayni jihatlariga ko‘ra 1962-raqamli devon o‘zining birmuncha mukammalligi bilan ajralib turadi. Ushbu devonning atroflicha tavsifini keltirish asosida qolgan devonlarga xos jihatlarni qiyosan aniqlashtirish mumkin.

Muslihabegim Miskinning **1962-raqamli devoni** «*Bismillohir rahmonir rahiym*» ilohiy kalimasidan keyin shayx Abdulvohid haqida masnaviyda bitilgan 42 baytli hikoyat bilan boshlanadi. Devon kalofon qismining mavjud emasligi uning kim tomonidan va qachon ko‘chirilgani haqida ma‘lumot olishga imkon bermaydi. Devonning umumiy hajmi 7882 misrani tashkil etadi. Devonda ikkinchi janr sifatida g‘azalga o‘rin berilgan. G‘azallar devonning salmoqli qismini tashkil etadi. Biroq bu janrda bitilgan she‘rlar devonning to‘qqiz o‘rnida muayyan namunalar sifatida keltirilgan. G‘azallarning salmoqli namunalari oltinchi o‘rin, ya‘ni 25^b – varaqdan «*Chu bulbul zori menolam ki mesozamki afg‘onho, Iloho, rahm kun bar holi zori chashmi giryonho*» matla‘li g‘azaldan boshlab devon tartib berish tamoyillariga asosan amal qilinib, arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Ayni o‘rinda 286 g‘azalga o‘rin ajratilgan bo‘lib, so‘nggi o‘rinda «*Omadam bar ostonat , yo iloh, Purgunoh-u osiy-u noma siyoh*» (101^b-vara)q matla‘li g‘azal keltirilgan. G‘azallarning bunday qat‘iy tartibiga 46^b-varaqdan o‘rin berilgan 11 baytli «*Dar har du jahon chun faryodras, Ey Xoliqi ashyo*» misrasi bilan boshlanuvchi mustazodning joylashtirilgani bir oz putur yetkazgan. Bu tartibga rioya etilmagan holda devonda joylashtirilgan g‘azallarning dastlabkisi «*Yaktaraf dunyoyi dun, jurm-u isyon yaktaraf, Yaktaraf in umri ko‘toh, dog‘i hijron yaktaraf*» matla‘si bilan boshlanuvchi 26 baytli g‘azal bo‘lib, u devonning 3^b-4^b, «*Na‘ti nabiyy sallallohu alayhi va sallam*» sarlavhali «*Ey zoti tu ma‘in daftari payg‘ambari, Dar du olam ummatoni gumrahonro rahbari*» satrlari bilan boshlanuvchi na‘t-g‘azal 6^b-7^a, «*Vodarig‘o, sad darig‘o, shohi payg‘ambar qani, Mevayi bog‘i behisht on soqiyi Kavsar qani?*» matla‘li va undan keyin keltirilgan ikki g‘azal 12^a-12^b, «*Agar bar holi xud man girya sozam zor mearzad, Shavam man doimo bo diydayi xunbor mearzad*» matla‘li va undan so‘nggi alifbo tartibiga asoslanmay keltirilgan 10 g‘azal 17^b-20^b hamda «*Az dasti nafsi ammora adoyam, yo Alloh, Zi*

ofathoyi du olam nigah dori, xudovando» matla'li va unga ergashtirilgan bir g'azal 23^a-24^a varaqlarda joylashgan. So'ngra yuqorida ta'kidlanganidek, arab alifbosi tartibidagi 286 g'azalga o'rin berilib, «*Ey sarvi sanuvbar gulandom, Ey mohi jahon tuyi dilorom*» matla'li va undan keyin keltirilgan g'azal 104^a-105^b, «*Avvalash go'yam sanoye on xudovandi jahon, Podshohi har du olam Xoliqi kavn-u makon*» matla'li va undan so'ng keltirilgan g'azal 126^a-127^b, «*Ey tolibonro devona kardi, Az ishqiro'yat mastona kardi*» matla'li va undan so'ng o'rin olgan, barchasi Og'oyi Buzurgga bag'ishlangan 7 g'azal 130^b-137^b varaqlarda joylashgan. Devondagi g'azallarning umumiy soni 320 tani tashkil etadi. G'azallar devonning turli o'rinlarida joylashganligi ular mavzulari bilan ham bog'liq ko'rinadi. Chunonchi, Og'oyi Buzurgga bag'ishlangan 8 g'azalning bir o'rinda joylashtirilganligi fikrimizga dalil bo'la oladi.

Muslihabegim Miskin she'riy hikoyatlar bitishda ham yaxshigina tajriba orttirgan shoira sanaladi. Ushbu devonda masnaviyda bitilgan shunday she'riy hikoyatlardan o'ntasi o'rin olgan bo'lib, ulardan biri, yuqorida ta'kidlanganidek, shoira turmush o'rtog'i shayx Abdulvohidga bag'ishlangan. Bu hikoyat Muslihabegimning tanishtirish xarakterida bitilganidan bo'lsa kerak, devonning ilk she'ri sifatida tanlangan. Qolgan she'riy hikoyatlar devonning 4^a-6^b, 7^a-12^a, 13^a-17^b, 141^b-149^b varaqlarida, jami 5 o'rinda keltirilgan. Muslihabegim Miskin musammatlar bitishda ham alohida iqtidorini namoyon eta olgan shoira. Ushbu devonda shoira yirik hajmli lirik janr muxammasda bitilgan 6 she'rining 4 o'rinda (21^a-22^a, 105^a-111^a, 134^a-135^a, 137^b-138^a) keltirilgani kuzatiladi. Ulardan 4 tasi tojik, bittasi mulamma' o'zbek, tojik va bittasi o'zbek tilida bitilgan bo'lib, shoira chinakam zullisonayn ijodkorligidan dalolat beradi. Devonda «*Na'ti tu xonam beriyo*» misrasi bilan boshlanuvchi 19 bandli mustasne' (111^a-113^a) va «*Ey podshohi har du jahon Hayyu Tavano*» misrasi bilan boshlanuvchi 17 bandli muashsharga (114^b-118^a) o'rin berilgan. Muslihabegim Miskin she'riy hikoyatlardan tashqari, Muhammad (s.a.v.) va tariqat pirlariga bag'ishlab, shuningdek, munojot mavzusidagi lirik janr masnaviyda ham she'rlar bitgan. Bu janr namunalarining 13 tasi devonning 6 o'rnida (22^a-23^b, 24^a-25^b, 118^a-118^b, 125^b-125^b, 126^b-130^b, 135^a-135^a) keltirilgan. Shoira 2 mustazodi mazkur devonda ikki o'rinda (46^b-47^a, 113^a-114^b) mavjudligi kuzatiladi. Muslihabegim Miskin devonidan o'rin olgan soqiynoma, ruboiy va fard singari nazm namunalari kichik hajmli lirik janrlar sanaladi. Bu janr namunalari devonda boshqa janrlar singari tarqoq holda bo'lmay, balki bir o'rinda keltirilgani bilan alohidalik kasb etadi. Shoira «*Az*

partavi husni o' devona shavad oshiq» misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi devondagi ushbu janrning dastlabki namunasi bo'lib, ularning 36 tasi 118^b-122^a, «*Biyo soqiy dunyo nadorad vafo*» satri bilan boshlanuvchi soqiynomadan boshlab barchasi ikki baytdan tarkib topgan 26 soqiynoma 122^a-125^a varaqlarda keltirilgan. Bu ikki janr namunalari ham arab alifbosi tartibida joylashtirilmagan. Shoiraning yagona fardi 39^b varaqdan o'rin olgan. Shunday qilib, devonda 9 lirik janr namunasi va masnaviyda bitilgan she'riy hikoyatlarning mavjudligi kuzatiladi.

Shoiraning 972\1-raqamli devoni Qo'qon qog'oziga nasta'liq xati bilan ko'chirilgan bo'lib, unda kotib nomi keltirilmagan. Yuqorida qayd etilganidek, devon hijriy 1295, melodiyl 1878-yilda tartib berilgan. Unda kotib nomining ko'rsatilmaganligi uni shoiraning o'zi tomonidan tartib berilgan, deya taxmin qilishimizga omil bo'ladi. U ham tavsifi keltirilgan devon singari «*Bismillohir rahmonir rahim*» ilohiy kalimasidan keyin shayx Abdulvohid haqida masnaviyda bitilgan 42 baytli hikoyat bilan boshlanadi boshqa devonlarda uchramaydigan «Ey barodard, ba jahon ne'mati alvon pisar ast, Izzati sultonat zanat mardon pisar ast» (137^a-varaq) matla'li 6 baytli g'azal bilan nihoyalanadi. Ushbu devonda 243 g'azal, 35 ruboiy, 25 soqiynoma, 1 fard, 8 masnaviy, 3 muxammas, 1 mustasne', 2 mustazod, 1 muashshar va 9 she'riy hikoyat keltirilgan. Unda ham tavsifi keltirilgan devon singari lirik turning 9 janrida bitilgan she'rlar jamlangan. 972/1-raqamli devonning umumiy hajmi 6228 misrani tashkil etadi. 1962-raqamli devonning mazkur devonga nisbatan birmuncha mukammalligi, uning hajman salmoqliligi hamda undagi g'azal, masnaviy, muxammas singari janrlar miqdorining ko'pligida ham kuzatiladi. Anglashiladiki, 1962-raqamli devon katta ehtimol bilan shoiraning so'nggi tartib berilgan devoni bo'lishi mumkin. Negaki, uchinchi devon 1277-raqamli devonning hajmi ancha ixcham. Devonning umumiy hajmi 3971 misrani tashkil etadi.

Ushbu devon «*Bismillohir rahmonir rahim*» ilohiy kalimasidan keyin 15 baytdan tarkib topgan «*Avvalash go'yam sanoye on xudovandi jahon, Podshohi har du olam Xoliqi kavn-u makon*» [2^a-2^b-varaq] matla'li g'azal bilan boshlanadi, unda Muhammad (s.a.v.), chahoryorlar, Payg'ambar (s.a.v.)ning qizlari Fotima, nabiralari Hasan va Husaynning vasfi badiiy talqin etiladi. Devon «*Ba isyon sabz gasht in bahoram, Ba isyon biguzarad la'ulu nahoram*» (101^b-102^a-varaq) matla'li 14 baytli g'azal bilan yakunlanadi. Devonda 11 janr namunasi o'rin berilgan bo'lsa-da, ularning miqdori u qadar ko'p emas. Chunonchi, devonda 156 g'azal, 35 ruboiy, 26 soqiynoma, 1 fard, 4 masnaviy, 3 muxammas, 1

musaddas, 1 mustasne', 2 mustazod, 1 muashshar va 2 tarje'band keltirilgan. Mazkur devonda boshqa devonlarda uchramaydigan «*Na'ti tu go'yam damodam, ey rasuli mujtibo*» satri bilan boshlanuvchi 54 misrali (82^b-84^b varaq) musaddas, «*Ba holi zori mo benagir, ey ma'shuqi rabboniy*» (76^b-79^b), «*Nigar ki zori mustaram, ey shoh Muhyiddin vali*» (79^b-81^b) satrlari bilan boshlanuvchi tarje'bandlar ham mavjud. Quyidagi jadvalda devonlardagi o'zaro o'xshash va farqliliklar raqamlar misolida o'z ifodasini topgan bo'lib, ular aytilgan mulohazalarimizning dalili bo'la oladi:

devon	g'azal	mustazod	ruboiy	soqiy nom	fard	masnaviy	muxamm	musaddas	mustasne'	muashsha	tarje'band	She'riy hikoyat
1962	320	2	35	25	1	14	6	0	1	1	0	10
972/ 2	243	2	35	25	1	8	3	0	1	1	0	9
1277	156	2	35	26	1	4	3	1	1	1	2	0
Jami	333	2	35	26	1	14	6	1	1	1	2	10

Jadvalda keltirilgan raqamlardan Muslihabegim Miskinning 1962-raqamli devoni shoironing birmuncha mukammal devoni hisoblansa-da, qolgan ikki devoni ham uning adabiy merosining boshqalarida uchramaydigan namunalarini o'zida ifodalagani sezish mumkin. Shu bois shoironing har uchala devoni uning adabiy merosining qaysidir jihatlarini to'ldirishi bilan ahamiyatli sanaladi. Jadvalda ana shunday farqliliklar lirik turning turli janrlarda bitilgan nazm namunalarining umumiy miqdorini keltirishda ham inobatga olindi. Shunday qiyoslar natijasida shoironing bizgacha yetib kelgan adabiy merosi 8706 misradan tarkib topgani ma'lum bo'ldi. Ular lirik turning 11 janrida bitilgan nazm namunalari va masnaviyda yozilgan she'riy hikoyatlardan iborat.

Muslihabegim Miskin devonlarining shoira adabiy merosining qaysidir jihatlarini to'ldirishi bilan ahamiyatli sanalishi quyidagi qiyoslardan ham anglashiladi. Chunonchi, shoironing birmuncha mukammal devoni sanalgan 1962-devonida mavjud bo'lmagan 20 g'azal 972/1-raqamli devonida mavjudligi kuzatiladi. Ushbu devondagi «Hargiz maband dili tu ba dunyoyi siymdor...» [2^a-2^b varaq], «Darig'o meravi oxir az in jahoni siymdor oxir...» [58^a-58^b varaq], «Dardi moyonro davo kun, yo G'afur...» [58^b-59^a varaq], «Ajab hayron-u mas-tu bexudam az ishq on diydor...» [59^a-59^b varaq], «Man ojiz darmondaam, yo Mustafo, dastam

begir...» [59^a-59^b varaq], «Joni fidoyi chashmi «mo zog‘u-l-basar...» [59^b-60^b varaq], «Az jon-u dil oshiq-u barhez vaqti sahar...» [60^a-60^b varaq], «Begir dasti moro az lutfi xud, ey Qodiro, imro‘z...» [60^b-61^a varaq], «Umrho beguzasht dar in dunyo, tu g‘ofil hanuz...» [60^b-61^a varaq], «Agar mard rahi az ishq-i rabbon, har sahar barhez» [61^a-61^b varaq], «Agar hamd-u sanoyatro kunam man dam-badam og‘oz...» [61^b-varaq], «Guzasht umr nakardi tu toate hargiz...» [61^a-61^b varaq], «Ey xudovando, nadoram g‘ayri tu man hech kas...» [61^b-62^a varaq], «Boshat bar ko‘yi mekun tu moro havas...» [62^b-63^a varaq], «Dili xasta-yu zorat manam, yo rab, ba faryodam beras...» [61^a-61^b varaq], «Dil-u jonro kunam har dam fidoyat, yo rasululloh...» [94^a-94^b varaq], «Man agar az dardi ishqat suxan kunam du bora...» [94^a-94^b varaq], «Toati Haqro bekun oxir zi dunyo meravi...» [94^b-95^a varaq], «Tavakkul bo xudo ovar agar mardi musulmoni...» [95^a-95^b varaq], «Ey barodar, ba jahon ne‘mati alvon pisar ast» [137^a varaq] satrlari bilan boshlanuvchi g‘azallar bunga misol bo‘ladi. Ushbu g‘azallarning 6 tasi 1277 raqamli devonda ham uchramaydi. Ayni choqda 1277 raqamli devon hajman qisqa bo‘lsa-da, yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, undagi tarje‘band va bir musaddasning boshqa devonlarda kuzatilmaganligi uning o‘ziga xosligini belgilaydi.

Muslihabegim Miskinning iste‘dodli shoira ekanligi, avvalo, uning uch yuzdan ortiq o‘zbek, tojik tillarida, shuningdek, mulamma‘da bitgan g‘azallari hamda nazmning turli janrlarda ijod qilgani, ayniqsa, mustazodda o‘zini sinab ko‘rgani, muxammas, musaddas, mustasne‘, muashshar, tarje‘band singari lirik turning hajman katta janrlarida she‘rlar bitganida kuzatiladi. Ayni choqda uning devonlarida ruboiy, o‘ziga xos to‘rt misradan tarkib topgan soqiynoma kabi kichik lirik janr namunalarining uchrashi ham shoiraaning Sharq mumtoz poetikasini teran o‘rgangani va ularni badiiy ijodda mahorat bilan qo‘llay olganidan dalolat beradi. Umuman olganda, mumtoz lirikaning o‘ndan ortiq janrida ijod qilish ijodkordan yuksak shoirlik salohiyati bilan bir qatorda mumtoz she‘r ilmini sinchiklab o‘rganishni talab etadi. Devonlarni qiyosiy o‘rganishning o‘ziyoq Muslihabegim Miskinda ana shunday iste‘dod va bilimning mavjudligi sezilib qoladi.

Alisher Navoiy lirikasini sinchiklab o‘rgangan A.Hayitmetov «Xazoyin ul-maoniy» dagi mustazod, muxammas, musaddas va musamman singari janrlarning mavzu va shakliy o‘xshashligidan kelib chiqib, ularni g‘azaldan o‘sib chiqqan, kengaytirilgan janrlar sifatida talqin etadi²⁶. Bizningcha, tarje‘band, tarkibband singari janrlar ham aynan

²⁶ Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б 67.

gʻazaldan kelib chiqqan, uning kengaytirilishining hosilasi sanaladi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashilsa, Muslihabegim Miskin lirikasini quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Gʻazal va unga bogʻliq boʻlgan lirik janrlar: gʻazal, mustazod, muxammas, musaddas, mustasneʼ, muashshar, tarjeʼband.

2. Boshqa lirik janrlar: ruboiy, fard, soqiynoma, masnaviy.

Shoira lirik merosida ayrim janr namunalarining miqdori nihoyatda oz. Chunonchi, ijodkorning oʻzini tanitishi jihatidan ahamiyatli boʻlgan, tadqiqotimizning ilk faslida keltirilgan «*Nomi man Muslihabegim buvad guftam: «Yod dor , Guft Miskin: «Nomi xudro to nagardad oshkor»* [972/1, 1^a varaq] satrlaridan tarkib topgan fardi shu janrda yozilgan yagona namuna sanaladi. Bu esa Muslihabegimning fardda ijod qilishda u qadar mayl koʻrsatmaganligidan dalolat beradi. Biroq shoira lirikasidagi musaddas, mustasneʼ, muashshar singari janrlarda bitilgan sheʼrlarga nisbatan bunday fikrga kelish toʻgʻri boʻlmaydi. Negaki, bular musammat namunalari boʻlib, ular orasida musaddasda bitilgan sheʼrlar oʻzbek mumtoz adabiyotida ancha keng tarqalgan. Biroq mustasneʼ va muashshar musammatning nodir namunalari sanaladi. Nodiraning «Firoqnoma» deb nomlanuvchi asari muashsharda bitilgan ana shunday nazmiy asardir. Mustasneʼ esa boshqa shoirlar ijodida kuzatilmaydi. Shu bois musammatning oʻzbek mumtoz adabiyotida murabbaʼ, muxammas, musaddas, musabbaʼ, musamman singari koʻrinishlarining keng tarqalgani eʼtirof etiladi²⁷. Shundan kelib chiqib, Miskinning ayni janrlarda ijod etganini uning nazmning xilma-xil janrlarida sheʼrlar bitish salohiyatiga egaligi sifatida baholash lozim.

Shoira lirikasida mustazod janrida bitilgan ikki nazm namunasi uchraydi. Adadining kamligiga koʻra, bu janrda yozilgan sheʼrlar ham musaddas, mustasneʼ va muashshar singari Muslihabegim ijodining noyob namunasi. Tadqiqotning keyingi bobida shoiraning mustazod yaratishdagi badiiy mahorati xususida alohida toʻxtalamiz.

Gʻazal va unga bogʻliq boʻlgan janrlardan boshqa lirik janrlarda ham Muslihabegim Miskin badiiy ijod etgan. Ular orasida ruboiy va soqiynomada bitilgan nazm namunalari alohida ahamiyat kasb etadi. Shoira soqiynomalari masnaviyda yozilgan ikki baytdan tarkib topgan sheʼrlardir. Ruboiy singari bu janrda ham shoira nihoyatda muhim ilohiy-irfoniy, axloqiy-taʼlimiy qarashlarini nihoyatda ixcham shaklda oʻquvchiga taqdim qilganki, bu anʼanani davom ettirish masʼuliyatini his etish bilan bir qatorda, shoirada oʻziga xos isteʼdod sohibi boʻlishni ham

²⁷ Носиров О. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Тошкент.: Ўқитувчи. 1979. – Б. 114.

talab etadi. Tahlillar asosida unda shunday iste'dod borligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Muslihabegim Miskin devonlaridagi janrlarni tahlil qilar ekanmiz, har uchala devonda ham ruboiylar miqdori 35 tani tashkil etganiga guvoh bo'lamiz. Ruboiylar fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, mavzular ko'lami turli-tuman. Shoir aksar ruboiylarida Xudo, payg'ambar timsollarini sifatlab, tavsiflab insoniy fazilatlarni ham ziynatlashga alohida e'tibor qaratadi. Ruboiylarida qalamga olingan mavzular esa insonning kamoloti uchun zarur bo'ladigan dolzarb masalalarga bag'ishlanadi.

Dar har jahon izzati shohon ilm ast,
Behtar az sultonat taxti Sulaymon ilm ast.
Har ki andar in jahon donad agar qadri ilm,
Izzati sultonat zi niyati mardon ilm ast [1972,114^b varaq].

Keltirilgan iqtibosda shoir ilmi afzalliklari, undan bahramand bo'lgan inson hamisha izzatda bo'lishi, ilmi Sulaymon taxtidan ham afzal ekanligini uqtiradi. Ilm va unga tashnalik barcha zamonlarda yuksak qadrlangan, uni o'rganish yoki egallash insonga xos xususiyatdir. Shoiraning bu boradagi fikrlari, uning islomiy qarashlari natijasida shakllanganligini taxmin qilish qiyin emas. Islom olamining muqaddas kitobi bo'lgan «Qur'on» da ham ilmning afzalligi bir necha marotaba bayon etilgan. Agar inson ilm nuri bilan o'z yo'lini yoritmasa, zulmat va nodonlik ko'chasida qoladi. Kishi qalbining nuri ilm va ma'rifat bilan baquvvat bo'ladi. Insoniyatning qadri ilm bilan hosil bo'ladi. Ilmdan hali hech kim zarar ko'rgan emas. Ilmni egallab olish esa bir san'atdir. Dunyoda qanday yovuzlik sodir bo'lgan bo'lsa, ularning hammasi nodonlik orqali kelib chiqqan. Eng zo'r halokat nodonlik, insoniylikni bitiruvchi ham nodonlikdir²⁸.

Muslihabegim Miskin ruboiylarida dunyoning o'tkinligi ham tilga olinadi: Bu o'tkinchi dunyoda odamlarning bir-biriga munosabati ham o'tkinchiligi, vafo qilgan inson vafo topmasligi, mazkur foni dunyoda muttasil mehnat qilganlar, alalxusus, rohat topmoqliklari dushvor ekanligi juda oddiy, ammo ishonarli jumlar bilan bayon etiladi. Uning «Ey bevafo ast dunyo hargiz vafo naboshad...» misralari bilan boshlanuvchi ruboiysi mazkur fikrlarni o'zida mujassam etadi:

Ey bevafo ast dunyo hargiz vafo naboshad,
Umri azizi moro hargiz baqo naboshad.
Pur jurm-u pur gunoham darmonda-yu asiram,

²⁸ Машриқзамин –ҳикмат бўстони. –Тошкент: “Шарқ”, 1979. –Б.391.

Holi hama xarob ast lutfi xudo naboshad [1972, 117^b varaq].

Mazmuni: *Bu dunyo bevaforidir, hargiz vafosi yo'qdir. Bizning aziz umrimiz boqiy emasdir. Gunohim behad ko'p, darmondayu asirman. Xudoning lutfi bo'lmasa hammaning holi xarobdir.*

Shoira qarashlariga ko'ra, dunyo ahli gunohkor va chorasiz bo'lib, agar bizlarga parvardigorimiz lutf-u karam ko'rsatmasa, ya'ni nazar solmasa holimiz xarob ekanligi uqtiriladi:

Ey onki dar in jahon vafo hargiz nest,

Dar umri azizi mo baqo hargiz nest.

Forig' nashavad odami az mehnatu g'am,

Juz kulfat-u g'am rohati mo hargiz nest [1972,117^a varaq]..

«Barhez sahar lutfi xudo meoyad...» misrasi bilan boshlanuvchi ruboiyda har sahar uyg'onib, toat-ibodat qilish, toat-ibodat esa insonlar dardiga davo bo'lib qaytishini aks ettiradi:

Barhez sahar lutfi xudo meoyad,

Bar dardi dilibanda davo meoyad.

Hojati tu az dilhoho toatash kun,

Ba dardi tu maqbuli duo meoyad [1972,16^b varaq]...

Umuman olganda, banda oxiratda xotirjamlikni istasa, unda taqvoni kanda qilmaslik, unda bardavom bo'lish Miskin ruboiylari uchun asosiy jihat sanaladi:

Ey onki turo mol-u zar bisyor ast,

Dar nazdi xudo javobi o' dushvor ast.

Sozi tu agar az zaru dunyo xirman,

Andar daruni go'ri tu har yak mor ast [1972,116^b varaq].

Muslihabegim Miskin mo'minlar nomidan oxiratda sharmanda qilmaslikni, afv etishni murojaat-u iltimos qilib Allohdan so'raydi. Zero, shoira nazdida, foniyl dunyodagi sharmandalikdan ko'ra boqiy dunyodagi sharmandalik juda og'ir bo'lib, aynan ushbu holatga tushmaslik uchun Tangrining lutfi marhamatiga ko'z tikadi:

Yo rab, tu makun rasvo dar ro'zi jazo moro,

Az hurmati payg'ambar baxshoy gunohi moro.

Az lutf nazar mekun bar so'yi g'aribonat,

Sharmanda makun, yo rab, in bandayi xud fardo [1972,116^b varaq].

Miskin ruboiylarida Allohga muhabbat qo'yish, uni ko'rmoqlikka mushtaq bo'lish mavzusi ham alohida o'rin tutadi. Shoiraning «Ey banda, ba dargohi xudo...» misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi aynan mazkur holatni o'zida in'ikos ettirarkan, kishilarni Tangri inoyatiga sazovor

bo'lishlari uchun afg'on(ko'z yosh to'kmoq) ,«zahmat chekmoq», aynan bu yerda «ibodat qilmoq») chekishga chorlaydi:

Ey banda, ba dargohi xudo bosh afg'on,
Mushtoqi jamolash shuda shav diyda giryon.

Shoyadki nazar kunad ba holi banda,

Az ishq-u muhabbatash beso'zad dil-u jon [1972,117^a varaq].

Muslihabegim Miskin ruboiylari shunday janrga xos bo'lgan qonuniyatlar asosida yaratilgan bo'lib, ular alohida tahlilni talab qiladi. Ruboiylarning qofiyalanishi, tartib berilishi Muslihabegimning adabiy janrlardan yetarlicha xabardor ekanligidan dalolat beradi.

Miskin lirik turning soqiynoma janrida ham ijod etgan iste'dodli shoira sanaladi. Garchi Muslihabegim soqiynomalari devonning salmoqli qismini tashkil etamasa-da, ulardagi mavzular shoira boshqa janrdagi asarlari mazmuni bilan hamohang. Miskin soqiynomalari bilan tanishar ekanmiz, uning soqiynoma yozish qonun-qoidolari va usullarini mahorat bilan o'zlashtirgan shoira ekanligiga yana bir karra guvoh bo'lamiz.

Soqiynoma o'zbek mumtoz adabiyotidagi she'riy shakllardan biri bo'lib, u odatda soqiyga murojaat bilan boshlanadi. Soqiynoma janridagi she'rlar XV asrdan keyin ham she'riyatimizning hayotga juda yaqin va jonli namunalarini tamsil etgan. Adabiyotshunos M.Asadov tadqiqotida soqiynomaning masnaviy shaklidan tashqari g'azal-soqiynoma, musaddas-soqiynoma, ruboiy-soqiynoma, tarje'band soqiynoma shakllarda bitilgan namunalari borligi e'tirof etiladi²⁹.

Turkiy adabiyotga soqiynoma janri Navoiy ijodi bilan birga kirib keldi. «Favoyid ul-kibar» devonidagi kichik dostonga qiyoslash mumkin bo'lgan soqiynoma hajman 458 baytdan iborat bo'lib, Navoiy yashagan davrdagi tarixiy shaxslar, davr muammolari, eng avvalo, Navoiy shaxsi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'zida aks ettirilganligi bilan ham ahamiyatlidir³⁰.

O'zbek adabiyotshunoslari A.Qayumov, A.Hayitmetov, R.Orzibekov, F.Nabiyev, Yo.Ishoqov, I.Haqqulovlarning ishlarida soqiynoma janri haqida bahs yuritilgan³¹.

Muslihabegim Miskinning 972\1 va 1962-raqamli devonlarida 25 tadan, 1277-raqamli devonida esa 26 ta soqiynoma mavjud. Uchala devonda keltirilgan soqiynomalar bir xil. Faqatgina shoira 1277-

²⁹ Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараккиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари). Филология фанлари д-ри... дисс. –Тошкент, 2020. Ҳаққул И. Соқийнома. Ҳаёт ва шодлик манзумаси. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>.

³⁰ Сирожиддинов Ш. ва б. Навоийшунослик. –Тошкент.Академнашр. 2020. – Б.576.

³¹ Қайюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. –Тошкент: Шарқ, 2014. 272 б.

raqamli devonida boshqa devonlar tarkibida uchramaydigan bitta soqiynoma berilgan.

Miskin soqiynomalari fors-tojik tilida, masnaviy usulida yozilgan bo‘lib, jami 104 misradan iborat. M.Asadov masnaviy shaklida bitilgan soqiynomalarda ijtimoiy ohanglar, zamon va ijodkor qismati, hasbi hol mazmuni, shuningdek, axloqiy-ta’limiy masalalar boshqa she’riy shakllarda yaratilgan mazkur janr namunalariga nisbatan yetakchi mavqe egallashini e’tirof etadi³². Turk olimi R.Ganimning soqiynomaga bergan ta’rifi esa Muslihabegim Miskinning shunday janrda yozilgan nazm namunalariga nihoyatda muvofiq tushadi. Jumladan, u «Turk adabiyotida soqiynomalar va ishratnomalar» kitobida soqiynomani quyidagicha ta’riflaydi: «Soqiynoma – shoirning soqiyga xitobi ila umrning foniyligi, dunyoning o‘tkinchiligini xotirlatmoq, pand-u nasihat, hikmat mazmunidagi va muta’qorib bahrida yoziladigan masnaviy she’r» dir³³.

Miskin soqiynomalari ham aruzning muta’qoribi musammani mahzuf vaznida yozilgan bo‘lib, ularni asosan mavzusiga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Toat-ibodat haqidagi soqiynomalar
2. Allohdan, pirlardan marhamat tilash, uning lutfidan umidvorlik haqidagi soqiynomalar
3. Umrning o‘tkinchiligi xususidagi soqiynomalar
4. Ilohiy ishq vasfiga bag‘ishlangan soqiynomalar

Muslihabegim Miskin devonida Allohdan, pirlardan marhamat tilash, uning lutfiga umidvorlik mazmunidagi soqiynomalar hajman ko‘proq bo‘lib, asosan ularda umrning o‘tkinchiligi, har daqiqa, har lahzaning g‘animatligi, Alloh va payg‘ambarimiz Muhammad rasulullohning shafaotlaridan umidvor bo‘lish lozimligi ta’kidlab o‘tiladi:

Biyo soqiy, beguzar zi hoy-u havas.

Buvad in jahon oshiqonro qafas,

Dili xud makun moil in jahon,

Ki raftand az in jo hama oshiqon [1972, 120^a varaq].

Shoira nazdida, bu dunyo barcha oshiqlar uchun qafas. Shu bois unga ko‘ngil bog‘lash, u bilan bog‘liq orzu-havaslarga berilishdan voz kechish kerak. Muslihabegim o‘quvchini bu jahonga ko‘ngil bermaslikka undarkan, fikrini dalillash uchun bu yerdan barcha oshiqlarning o‘tib

³² Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари). Филология фанлари д-ри... дисс. –Тошкент, 2020.

³³ Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname.– Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S.10.

ketganini misol qilib keltiradi. Miskin soqiynomalaridan yana biri Allohdan marhamat tilash, uning lutfiga umidvorlik mavzusida bitilgan:

Biyo soqiy, hojati xudro bexoh
Ki bar holi mo on xudovand guvoh.
Xudovand kunad rahmat in osiyon,
Davomat bar dargohi o' kun fig'on [1972, 120^a varaq].

Muslihabegim Miskinning ta'biricha, Alloh unga va u kabi gunohkor insonlarga, albatta, rahm qiladi, ammo bu marhamatga erishish uchun odamlar mudom «fig'on» chekishlari kerak. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, shoiraning aksar ijodiy namunalarida keltirilgan «fig'on», «oh», «nola» kabi xitoblar aynan shunchaki gunohkor bandaning iltijo qilishi lozimligini ifodalash uchun emas, balki gunohlarni yuvish uchun toat-ibodat qilish shartligi yuzasidan ham tavsif etilganligini anglash mumkin bo'ladi.

Shoira bu janrdagi asarlarida soqiyga murojaat qilinishi zamirida qalbi Alloh ishq bilan limmo-lim to'lish orzusidagi lirik qahramon holatini ifodalaydi. Bu ishq unga Allohning ma'rifati bilan oshno bo'lishini ko'ngliga olib kiradi. Muslihabegim Miskin qalbiga kirib kelishi nazarda tutilgan Alloh ma'rifatini jidd-u jahdi bilan ibodat qilishda, nafs ammoraning aldovlariga ko'ngil bog'lamaslikda deb biladi.

Miskin soqiynomalaridagi ayni holat Ahmad Yassaviy hikmatlarini xotirga keltiradi:

Xudovando, meni solg'il o'z yo'lingga,
Nafs ilgida xarob, ado bo'ldum mano³⁴.

Ahmad Yassaviy ham shoira Miskin singari «nafs ilgi» dan qutulmoq, atrofda to'lib-toshgan fisq-u fujurlarga barham bermoqning yo'lini izlaydi. Shuning uchun ham Ahmad Yassaviy «Ollo dedim, shayton mendan yiroq qochdi, hoy-u havas, moumonlik turmay ko'chdi...» deb bejizga aytmagan.

Shoira Miskinning «Biyo soqiy, injo tarab...» misrasi bilan boshlanadigan soqiynomasi ham yuqoridagi mavzuning silsilaviy davomini o'zida mujassamlashtirgan:

Biyo soqiy, in jo tarab soz kun,
Ki zikri xudovand og'oz kun.
Ki zikri xudo rohati jon buvad,
Daruni lahad nuri iymon buvad [1972, 120^a varaq]

³⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар.—Тошкент. :Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1991. —Б.8.

Mohiyat markazida Allohni zikr etish masalasi ustuvor etib belgilanadi va shoira mazkur amallarni bajarib, Allohni mudom yodga olish, payti kelib, inson vafot etganida, uning amalga oshirgan zikrlari qabrini zulmatdan asrashini, shu bilan birga, iymon nuri bilan yoritilishini ifoda etadi.

Miskin soqiynomalarida insonlarning gunohkor va chorasiz ekanligini aytib, parvardigorning himmatiga, marhamatiga muhtojligini qayta-qayta ta'kidlashdan to'xtamaydi. E'tiborli jihati shundaki, shoira buni rang-barang satrlarda mohirona amalga oshiradi.

Shoira soqiynomalarining aksariyatida Alloh Taoloni vasf etarkan, uni Islomda nazarda tutilgan to'qson to'qqizta nomlaridan ayrimlariga ham murojaat qiladi. Jumladan, «Biyo soqiy, nomash G'afur-u Rahim...» misrasi bilan boshlanuvchi soqiynomasida gunohkor bandalar Allohning lutfidan noumid bo'lmasligini badiiylashtiradi:

Biyo soqiy, nomash G'afur-u Rahim,
Kunad yak nazar holi moro Karim,
Zi lutfash nazar sozad o' holi mo,
Tarahhum kunad bar ahvoli mo [1972,120^a varaq].

Tangrining bunday nomlari tilga olinganda, lirik qahramon o'zini gunohkorlar safiga kiritib, malomat qiladi.

Allohning G'afur va Rahim singari nomlari mavjudligini soqiyga murojaat bilan ifodalar ekan, uning gunohlarni kechiruvchi, rahmdil va mehribonligidan umidvorligini ifodalaydi.

Allohning Karim, ya'ni saxiy va saxovatli ma'nolarni anglatuvchi nomi esa o'zi singari osiylar holiga nazar qilishiga muhtojligini badiiylashtirish imkonini beradi. Negaki, lirik qahramon kabilarning holidan xabar olish uchun saxovatli bo'lmoq nihoyatda muhim sanaladi. Shunday ulug' zot lirik qahramon va uning safdoshlariga nazar qilishi, tarahhum – rahm qilishidan umidvorlik soqiynoma bag'riga singdiriladi.

Miskinning umr o'tkinchiligi badiiy talqiniga bag'ishlangan soqiynomasida Muhammad rasululloh obrazlariga murojaat qilinganligi bilan ahamiyatlidir:

Biyo soqiy, raftand hama az jahon,
Ki hama olimon hama solihon.
Kani on shoh Muhammad kujost?!
Ki sardori jumla Ahmad kujost?! [1972,120^a varaq]

Shoira soqiyga murojaat etgan ushbu masnaviysida jahon–dunyoning payg'ambar hadislarida ifodalanganidek, bir rabot ekanligini nazarda tutadi va hamma bundan vaqti-soati bilan o'tib ketishiga ishora qiladi. Bu

dunyodan olimlar va solihlarning o'tib ketgani badiiy ifodasi she'rxonni sergaklantiradi. Ikkinchi baytdagi shoh Muhammad va jumla olam sardori Ahmadning qayerdaligini tajohuli orifin badiiy san'atiga tayanilgan holatda so'ralishi o'quvchidagi hissiy ta'sir kuchini yanada oshiradi. Tabiiyki, bu hissiy ta'sir e'tiqodiy qarashlar zahirida shakllantirilganligi bois uning qudrati yanada kuchliroq namoyon bo'ladi.

Biyo soqiy, mardoni Haq raftand,

Az in jo ki raxti safar bastand.

Bedidan(d) jahon hast ko'hna rabot,

Beraftan(d) az in jo hama kard bod. [1972,123^a varaq]

Shoira dunyoning vafosizligini, uning ko'hna rabotga o'xshashligini «mardoni Haq» obraziga murojaat etish bilan ham yuqoridagi soqiynomada kuzatilganidek, ta'sirchan, badiiy ifodalaydi. Adib Ahmad Yugnakiy ham «Hibatul haqoyiq» asarida dunyoni bir qo'nib, yana ketiladigan rabotga o'xshatadi: «Bu dunyo tushib ko'chgulik rabotdir, rabotga tushguvchi ko'chish uchun tushadi»³⁵.

Mumtoz adabiyotda yaratilgan aksariyat soqiynomalarda tong, bahor fasli va gulzorni ta'rif-u tavsiflash orqali hayot shodliklari, tabiat go'zalliklarini madh etish, umrning har bir lahzasini g'animat bilib, uni shod-u xurramlikda o'tkazish mazmunlari ifoda etiladi³⁶.

Muslihabegimning «Biyo soqiy, vaqti gul-u lolazor...» misrasi bilan boshlanuvchi soqiynomasida ham shunday mazmun o'zining badiiy ifodasini topgan:

Biyo soqiy, vaqti gul-u lolazor,

Bechinem gule dar fasli bahor.

G'animat buvad in gul-u gulsiton,

Rasad oqibat gulsitonro xazon [1972,120^a varaq]

Ijodkorning hayotdan zavqlanish, umrning o'tkinchiligi xususidagi soqiynomasida ayni bahor chog'i, gul-u lolazorlarni kekadigan davr ekanligi e'tirof etilib, xazon chog'i ham muqarrarligi ta'kidlangan. Xususan, shoira mazkur soqiynomada yoshlik davridan unumli foydalanish zaruratini, g'animat damlarda fursatni qo'ldan boy bermaslikni, ezgu amallar qilishdan charchamaslikni, zero, ertaga keksalik davrida, umr poyoniga yetganida barcha amallar sarhisob qilinishi uqtirilgan. Muslihabegim Miskinning «Biyo soqiy, omad ki nikomi gul...» hamda «Biyo soqiy, omad ki vaqti xazon...» misralari bilan boshlanuvchi

³⁵ Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ. –Тошкент.: “Акаддемнашр”.2019. –Б.15.

³⁶ Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараккиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари). Филология фанлари д-ри... дисс. –Тошкент, 2020. –Б.169.

soqiynomalari mazmunan bir-biri bilan hamohang bo‘lib, har qanday lolazor (yoshlik, shijoat davri) ham, alalxusus, yakson bo‘lishini, shunday ekan, taqvoda bardavomlikni saqlab qolish banda foydasiga xizmat qilishi aytilgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, soqiyga murojaat orqali o‘quvchining diqqatini ifodalanayotgan fikrga jalb qilish, ritorik xitob yoki nido san’ati vositasida o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatish soqiynoma janri kompozitsiyasida nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Soqiynomalarda soqiyga xitoblar o‘quvchini ijodkorning ruhiy-ma’naviy olami, fikrlar dunyosi, u e’tibor qaratgan bir qator axloqiy, falsafiy, ijtimoiy, siyosiy masalalarga yo‘naltiradi. «Soqiy», «soqiyo», «ey, soqiy», «ketur, soqiy», «ayo, soqiy» chorlovlaridagi ritorik ohang, o‘tkir pafos va keskin murojaat o‘quvchini sergaklantiradi, diqqatini muayyan nuqtaga jamlashga undaydi³⁷. Jumladan, Miskin soqiynomasida soqiyga murojaat «biyo, soqiy» – «kel, ey soqiy» shaklida berilgan bo‘lib, «soqiy» murojaati orqali iltimos, yalinish, iltijo kabi ma’nolar ham ifodalangan.

XIX asrning ikkinchi yarmi Buxoro adabiy muhitida badiiy ijod bilan shug‘ullangan iste’dodli shoira Muslihabegim Miskinning mumtoz nazmning birmuncha kamyob janri – soqiynomada ijod etganligi uning shoirlik iste’dodi yuksakligidan darak beradi. Negaki, «soqiy», «may» singari timsollardan ijodiy foydalanish ayol ijodkor uchun muhim badiiy kashfiyotlar yaratishni talab etadi. Shoiraning tahlilga tortganimiz soqiynomalarini nazardan o‘tkazar ekanmiz, ularning aksariyatida ilohiy-irfoniy g‘oyalarning yetakchilik qilishiga guvoh bo‘lamiz. Miskin ijodida diniy qarashlar yetakchilik qilishi u voyaga yetgan shart-sharoit va adabiy muhit bilan izohlanar ekan, shoira ilg‘or umumbashariy g‘oyalarni targ‘ib qilishga intilganligini payqash qiyin emas. Dunyoviy amallar, hayotga bo‘lgan yuksak zavq va ishtiyoq, noyob insoniy fazilatlarga da’vat, hayotni nursiz qiluvchi illatlarga shafqatsizlik, shu bilan birga, hayotsevarlik g‘oyalari ana o‘sha ilohiy-irfoniy pardalarga o‘ralgan holda o‘quvchilarga taqdim etiladi.

Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, Muslihabegim Miskinning 1962-raqamli devoni shoiraning birmuncha mukammal devoni hisoblansa-da, qolgan ikki devoni ham uning adabiy merosining boshqalarida uchramaydigan namunalarini o‘zida ifodalagan. Shu bois shoiraning har uchala devoni uning adabiy merosining qaysidir jihatlari to‘ldirishi bilan ahamiyatli sanaladi. Uning mumtoz lirikaning 11 janrida bitilgan nazm namunalari va masnaviyda yozilgan she’riy hikoyatlari, jami 430 ta she’rdan iborat adabiy merosining bizgacha yetib kelgani, ayniqsa,

³⁷ Асадов М. Соқийё жоми тараб тараб келтурки... .. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>.

shoiraning uch yuzdan ortiq o‘zbek, tojik tillarida, shuningdek, mulamma’da g‘azallar, muxammaslar bitgani, mustazodda o‘zini sinab ko‘rgani, muxammas, musaddas, mustasne’, muashshar, tarje’band singari lirik turning hajman katta janrlarida, shuningdek, ruboiy, o‘ziga xos to‘rt misradan tarkib topgan soqiynoma kabi kichik lirik janrlarda ijod etgani shoiraning Sharq mumtoz poetikasini teran o‘rgangani va ularni badiiy ijodda mahorat bilan qo‘llay olganidan dalolat beradi.

Muslihabegim Miskin g‘azal va unga bog‘liq bo‘lgan lirik janrlardan tashqari ruboiy, fard, soqiynoma, masnaviyda ham ijod qildi. Shoiraning sidqan ibodat targ‘ibi ruhida bitilgan ruboiy, soqiynomalarida qalb go‘zalligi bilan bog‘liq muhim masalalarni ixcham badiiy ifoda eta olgani uning iste’dodining muhim bir qirrasi sifatida namoyon bo‘lgan.

II BOB. MUSLIHABEGIM MISKINNING LIRIK JANRLAR VA SHE'RIY HIKOYAT YARATISHDAGI BADIY MAHORATI

2.1. G'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlar

Muslihabegim Miskin o'zi yashagan zamonning diniy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy voqeliklaridan teran xabardor bo'lib, xususan, adabiy an'analar haqida yetarli tasavvur va bilimga ega bo'lgan, ikki tilda birdek ijod qilgan zullisonayn shoiradir. Ko'hna tarix durdonasi bo'lgan sharif Buxoroning vakilasi sifatida mumtoz adabiyotimizning xazinasini boyitishda o'zining salmoqli nazmiy merosini qoldirgan ijodkor salohiyati e'tirof etishga arzigulik.

Muslihabegim Miskinnning oilaviy muhiti hamda yashash tarzi ham uning ijodiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Islom an'analari bilan sug'orilgan qadriyatlardan yoshligidanoq bahramand bo'lib borgan shoira o'zining nazmiy asarlarida Allohga bo'lgan yuksak muhabbat va ishonchini, payg'ambarlar sardori Muhammad alayhis-salomga nisbatan ehtiromini, musulmon olamida tanilgan sahoba hamda pirlarga esa sodiqligini tarannum qildi, ulardagi fazilat va neklikni in'ikos etdi.

Muslihabegim Miskin ixcham hajmli lirik janrlar: ruboiy va soqiynomada badiiy iste'dodini namoyish eta olganidek, g'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlar: g'azal, mustazod, muxammas, musaddas, mustasne', muashshar, tarje'band kabilarda ham shunday qobiliyatini she'rxonga yetkaza oldi. Ularning ayrimlari misolida mulohazalarimizga oydinlik kiritishga harakat qilamiz. G'azal boshqa ijodkorlarda kuzatilgani singari shoira ijodining salmoqli qismini tashkil etadi. Uning dastlabki namunalari VIII-IX asrlarda arab adabiyotida paydo bo'lgan, fors-tojik adabiyotida ilk g'azal yozgan shoir sifatida Ro'dakiy tilga olinadi. O'zbek adabiyotida esa dastlabki g'azal Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida (XIV asr) uchraydi. G'azalning dostonlar tarkibida uchrashi ilk bor Xorazmiyning «Muhabbatnoma» sidan boshlanadi³⁸. Ma'lumki, o'zbek adabiyotida g'azalning hajmi 3 baytdan 19 baytgacha bo'lishi ta'kidlanadi. Professor Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidolari» asarida g'azalga quyidagicha ta'rif beradi: «Yurak lirizmi she'rlari» ko'brak g'azal shaklida yoziladi...»³⁹.

³⁸ Юсупова Д. Адабиёт: –Тошкент: “Академнашр”. 2015, –Б.93.

³⁹ Болтаев Х. Шарқ мумтоз поэтикаси —Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. –Б.140.

Muslihabegim Miskin gʻazallaridagi mavzular olami rang-barang boʻlib, ularda asosan Islom va shariat qoidalari taʼrifu tavsif qilinadi. Shoir gʻazallarini mavzusiga koʻra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Allohdan shafolat tilash, ummatlarga qiyomat kuni maxfirat koʻrsatish mavzusidagi munojot gʻazallar.

2. Muhammad alayhis-salom vasf etilgan naʼt gʻazallar.

3. Paygʻambar alayhis-salomning ahli bayti, sahobalar, avliyo va pirlar madh etilgan gʻazallar.

4. Hasbi hol gʻazallar.

5. Sidqan ibodat targʻibi, dunyoning oʻtkinchiligi va bevafoqligi mavzusidagi gʻazallar.

6. Ilohiy va majoziy ishq mavzusiga bagʻishlangan gʻazallar.

Shoir gʻazallari 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 21 baytli nazm namunalaridan iborat. Gʻazallarning aksariyati 9, 11 baytlidir. Ushbu maʼlumotlar ham shoir ijdodida ixcham 4-6 baytli, oʻrtacha hajmdagi 7-9 baytli, hajman yirik 12, 14, 16, 21 baytli gʻazallar mavjudligini dalillaydi. Tabiiyki, gʻazal hajmining kengayib borishi uning mukammallashuvining nishonasi sanalmaydi. Shoiraning aksariyat gʻazallarining 7-9 baytdan tarkib topganligi uning gʻazalnavislikdagi anʼanalarga rioya qilganidan darak beradi.

Miskin devonidagi gʻazallarning salmoqli qismini munojot gʻazallar tashkil etadi. Shunday mazmundagi gʻazallarda Muslihabegim Miskin bot-bot bekas-u gʻaribligini eslatadi. Ayni holat ijodkorning oʻz-oʻzini malomat qilish ruhida bitilgan gʻazallarida ham kuzatiladi. Bunday nazm namunalarida Muslihabegim Miskin toat-ibodatda bardavom boʻlolmagani, gunohlari koʻpayib ketganini talqin etib, Allohning rahmatidan umidvorligini ham oʻziga xos mungli ohangda, koʻpincha hazaji musammani solim (maʼfoiylun maʼfoiylun maʼfoiylun maʼfoiylun) vaznida bitilgan gʻazallarida badiiylashtiradi. Shoiraning oʻzbek tilida ijod etilgan quyidagi gʻazali fikrimizning yorqin dalilidir:

Xudovando, sani dargohinga man qilmadim toat,

Nazar qilgʻil bu holimga madad aylaki bu soat.

Gunohim koʻpturur behad, nazar qilgʻil bu holimga.

Umidim bor sani dargohinga qilgʻil manga rahmat.

Ilohi, osiylargʻa san oʻzing rahmat ato qilgʻil,

Ilohi, jumla moʻmin joyini san aylagʻil jannat.

Agar chandeki osiymen, umidim bor rahmatingdan,

Umid birla borurman, ey Xudoyo, aylagʻil rahmat

Iloho, Miskini bechoragʻa lutfi karomat qil,

Bu foniyy dunyoda, parvardigoro, ko'rmadim rohat [1962,54^a varaq].

Xudoga yo'nalib, o'zini aybli sanab, gunohlari mo'lligidan nolib she'rlar bitish musulmon mintaqa xalqlari adabiyotida ko'plab shoirlar ijodida kuzatiladigan adabiy uslub sanaladi. O'zbek mumtoz adabiyotida ilk bor Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlarida sezilarli darajada namoyon bo'luvchi bu uslubiy jilo XIX asrda ham o'quvchiga hissiy ta'sir ko'rsatishning eng ma'qul yo'llaridan biri sifatida qo'llanilib kelindi. Muslihabegim Miskin ham ushbu g'azalida Xudoga yuzlanib, bani bashar uchun o'ziga xos sinov muddati sanalgan bu o'tkinchi umrini toatibodatdan ayri o'tkazgani, gunohlari behad ko'payib ketgan bo'lsa-da, Allohning lutfu marhamatidan umidsiz emasligini badiiy ifodalaydi.

Shoiraning yuksak insoniy fazilatlar sohibi ekanligi, avvalo, o'zini gunohkor deb bilishida kuzatilsa, Yaratuvchidan barcha osiy bandalarga rahmat ato etishini iltijo qilib, keyinchalik o'zini ham nafaqat ular qatorida, balki «chandeki osiymon», - deya e'tirof etishiyu, lutfu marhamatdan umidvorligini badiiy ifodalaganida yaqqol namoyon bo'ladi. G'azalning maqta'sida Miskini bechoraning parvardigorga zorlanib, bu foniyy dunyoda rohat ko'rmaganligi evaziga Uning lutfidan benasib bo'lmasligini iltijo qilishi zamirida esa shayx Abdulvohidga bag'ishlangan she'riy hikoyatdagi onaizor obrazi ko'z oldimizga namoyon bo'ladi. Kamolini ko'rish niyatida ne-ne mashaqqatlar bilan voyaga yetkazgan dilbandlarining birin-ketin zavolini ko'rish mushtipar ona uchun «bu foniyy dunyoda rohat ko'rmadim», - deyishga to'la asos bo'ladi, albatta.

Muslihabegim o'z g'azallarida asosan Ona obrazida ham gavdalanadi, uning nazmiyatidagi o'ziga xos ohangrabo ham aynan shu jihati bilan maftunkordir. Zero, ona timsolidagi shoira ham qalban, ham aqlan o'z hissiy kechinmalarini ajib bir nafislik bilan o'quvchiga yetkazib bera oladi. Shu bilan birga, bir vaqtning o'zida ham she'r yozib, ham farzand dog'ida anduh chekish o'ta mashaqqatli ekanligini uning quyidagi misralaridan anglab olish mumkin:

So'xta az furqati o' nola bar gardun rasid,

Koshki binam jamoli nozaninashro ba xob [1972, 36^a varaq].

O'zining achchiq qismatida farzand dog'ida qolgan giryona, mazluma onayi- zor obrazi yuqoridagi fors-tojik tilidagi misralarda aks etganligini anglash qiyin emas.

Muslihabegim Miskin she'rlarining aksariyati yuqorida ta'kidlanganidek, o'z-o'zini malomat qilish ruhida bitilganidan masalaga yondashadigan bo'lsak, u taqdirida sodir bo'lgan barcha

ko'ngilsizliklarning moyasini chinakam mo'mina sifatida o'zidan izlaydi. Shu bois ijodkor o'z she'rlarida farzandlari dog'ida o'rtanayotganiga ayrim ishoralar qilish bilan cheklanadi, xolos. Quyidagi baytlar fikrimizni quvvatlantiradi:

Ey xudovandi jahon, rahmat bekun bar osiyon,

Az karam, yo rab, nazar kun in dili vayroni mo.

Miskini beroraam dar borgoha, ey karim,

Yak nazar kun, ey xudo, bar diydayi giryon mo [1972/1, 32^b varaq].

Mazmuni: *Ey jahonga egalik qiluvchi tangri, osiylarga rahmat qil. Ey xudo, bizning bu vayron ko'ngillarimizga karam (marhamat) nazari bilan boq. Ey Karim, podshohlik saroyingda Miskini bechoraman. Ey Xudo, yig'loqi ko'zlarimizga bir nazar qil!*

Allohga munojot ruhida bitilgan ushbu satrlarda shoira o'zini bu olamdagi «dili vayron»laru «diydayi giryon»lar safida ko'rishi zamirida ham o'sha achchiq qismatiga ishora qilganini sezish qiyin emas.

Islom dini insonlarni hamisha ezgulikka chorlagan, yaxshilikka da'vat etgan. Islomning mazmun-mohiyatini teran anglash, unga amal qilibgina qolmasdan, o'zgalarni ham hidoyat sari chorlash davr talabi ekanligini anglagan ijodkorlar qalban va fikran o'z asarlarini mazkur jihatlar bilan bog'lashga intilishgan. Miskin g'azallarining aksariyatida yuksak insoniy fazilatlar ulug'langan. Shoiraning «*Ba dargohi xudovandi jahon doim tu toat kun*» misralari bilan boshlanuvchi g'azali fikrimiz dalilidir:

Ba dargohi xudovandi jahon doim tu toat kun,

Zi jon-u dil ba dargohash ibodat kun, ibodat kun [1972, 87^a varaq]

Shoira kishilarni Alloh yo'lida toat-ibodat qilishga chaqiradi, Alloh butun borliqning egasi ekanligiga urg'u beradi. G'azalning keyingi misralarida esa insonlarni mudom Allohni zikr etishga, uni yod qilishga, qolaversa, har bir kishi saxovatli bo'lishi lozimligiga urg'u beriladi:

Bekun tu go'ri xud ravshan zi nuri zikri Haq in dam,

Dar in dunyo barohi Haq saxovat kun, saxovat kun [1972, 87^a varaq]

Shoira nazdida, mudom ibodatda bo'lgan inson har tomonlama saxovatli bo'ladi, imkoniyati doirasida moddiy va ma'naviy xayriyani amalga oshirishga tayyor bo'ladi:

Bego' tu zikri u az jon-u dil dar in dunyo,

Ba zikri on xudovandat halovat kun, halovat kun [1972, 87^a varaq]

Keltirilgan iqtibosda shoira insonlarni Alloh zikri yo'lida halovat topishga da'vat etadi. G'azal mohiyatidan kelib chiqsak, shoira o'z nazmiyatida halovat, osoyishtalik, xotirjamlikni qadrlash, urushdan, nizodan tiyilishni namoyon etayotganligini ilg'ab olish murakkab emas.

Bego' tu zikri o'ro har sahar chun mast shav har dam,

Ba justijo'yi zikri o' tahorat kun, tahorat kun [1972, 87^a varaq]

Shoira erta tongdanoq ibodat qilmoq uchun chog'lanish, ayni shu amalni bajarishni odat tusiga kiritish uchun barchasini tahoratdan, ko'ngil va tan pokligi bilan amalga oshirish lozimligini insonlarga tushuntirishga harakat qiladi. Miskin insonlarni ibodatga, saxovatga, ozodalikka chorlarkan, insonlarga shaytonning yo'liga kirib, Haq yo'liga xiyonat qilmasliklarini qayta-qayta uqtiradi:

Marav dar rahi shaytoni bekun tu kori Rahmoni,

Davomat dar rohi shayton kun, xiyonat kun [1972, 87^a varaq]

Miskin tasavvuridagi barkamol inson ibtidosi ham ibodat bilan ekanligini g'azalning oxirgi ikki misrasidan anglab olish qiyin emas:

Ayo Miskin, ba dargohi xudo doim ba toat ko'sh,

Zi jon-u dil ba dargohash ibodat kun, ibodat kun [1972, 87^a varaq]

Mazkur g'azal asosida shoira komil inson borasidagi tushunchasini quyidagi uzviy zanjir misolida gavdalantish mumkin: ibodat – saxovat – halovat – tahorat – ibodat.

Ozodalik, poklik, saxovat har bir inson uchun asrlar osha o'ta muhim ahamiyat kasb etgan. Islomning asosiy belgilaridan bo'lgan ushbu insoniy qadriyatlar ayni paytda ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. Kishining zohiran va botinan pokligi Islom dinining gultojidir.

Muslihabegim Miskin ijodini kuzatar ekanmiz, unda e'tiqod, chin mo'minlik, kamtarinlik, boqiy va foniylar dunyo mavzularidagi g'azallardan tashqari ishq va muhabbatni tarannum etuvchi g'azallar ham uchraydi. Shoira «Chashmam nigoron...» misrasi bilan boshlanuvchi g'azali majoziy ishqni tarannum etuvchi g'azal bir namunadir:

Chashmam nigoron bar rahi zeboyi shumo xesh,

Mahzun dili man bar rahi zeboyi shumo xesh [1277, 14^a varaq].

Matla'da suyukli yor mahbubining sog'inchida o'rtanayotganligi, uning yo'llarida ko'zlari intizorligi, ko'ngli esa yor hajrida mahzun ekanligini ta'kidlaydi. G'azalda «xesh» so'zi radif sifatida tanlangan bo'lib, bu so'z lug'atlarda «aziz», «azizim» ma'nolarida qo'llanilgan. Shuningdek, Buxoro o'zbek va tojiklari shevasida «qarindosh» ma'nosini ham anglatadi. Shoira ayni ma'noni g'azalda badiiy ifodalagani bois unda talqin etilayotgan manzur umumiylik kasb etadi. Uni shoira turmush

o'rtog'iga, farzandiga nisbatan ham yoki bir qarindoshiga nisbatan ham aytilgan samimiy muhabbatining badiiy ifodasi sifatidan tushunish mumkin. Shuningdek, bu so'z Muhammad (a.s.)ga nisbatan qo'llanilgani ham e'tiborni tortadi. Shoira ruboiylaridan birida «*Baxshoy jurmi moro az lutfi xesh, yo rab*» (*Yo rab, qarindoshning lutfi bois gunohlarimizdan o't!*) [1962, 80^a varaq] misrasi shunday xulosaga kelish imkonini beradi. Ayni holat ayol ijodkorlarda xos badiiy uslub bo'lib, ularning oshiqona g'azallar bitishiga imkon yaratadi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo'lsak, Muslihabegim bu borada badiiy topqirlik qila olgan, deyish mumkin.

Ey rohati jonam-u dilam, az ishq kabobast,

Devona shavam vola-yu shaydoyi shumo, xesh [1277,14^a varaq].

Mazmuni: *Ey jon-u dilimning rohati, ishqdan kabobdek kuydi, qarindosh, sizga vola-yu shaydolikdan devona bo'laman.*

Ushbu misralarda shoira «*Ey jon-u dilimning rohati*» deya manzurga murojaat etish bilan unga o'zining nihoyatda yaqinligini, ayni choqda o'z jon-u ko'nglining kabobdek kuyanligini badiiy ifodalashga erishgan. Uning vasf etilayotgan manzurga vola-yu shaydolikda devona bo'lishi esa sidqan muhabbatga berilganligini anglatadi. Keyingi baytlarda lirik qahramonning ayni holi tasvirlari tadrijiy rivojlantiriladi.

Devonaam az ishq tu, ey shohi dilorom,

Majnun shudaam man ba tamannoyi, ey shumo xesh.

Layli jigar xun ravam dar ko'h-u sahro,

Devona shavam bar sari savdoyi shumo xesh.

Man bulbuli sho'rida ravam go'sha-yu bog'iy,

Mastona ravam man tamoshoyi shumo xesh.

Binam agar on sarvi gul andomi shumoro,

Buda dilam az zulf sumansoyi tu xesh [1277,14^a varaq].

Mazmuni: *Ey sho'xi dilorom, sening ishqingda devona bo'ldim. Ey siz qarindoshim, (vaslingiz) orzusida Majnun bo'ldim. Tog'-u sahroda jigari qon bo'lgan Laylidek kezay, Ey qarindosh, sizning savdoyingizda devona bo'lay. Oshiq bulbul misoli bog'larni sarson kezib, sening jamolingni ko'rishga mastona borsam, qarindosh. Sizning sarv gul yuzli jismingizni ko'rib, dilim sening zulfi sumansongga aylandi, qarindosh.*

G'azalda vasf etilayotgan manzurni «sho'xi dilorom» tarzida istioralashtirish va uning ishqida devona bo'lishni ifodalash, lirik qahramonni Majnunga o'xshatish imkonini hosil qilgan. Ayni choqda shoira oshiq obrazi ayol ekanligini nazarda tutgan holda keyingi baytda uni Layliga qiyoslaydi. Bu bilan Layli va Majnunlik pok ishq ta'sirida birdek

iztirob chekkanlari badiiylashtiriladi. Shuningdek, lirik qahramonning oshiq bulbulga o'xshatilishi ham jununvor oshiqlikni tadrijiy rivojlantirish imkonini hosil qilgan. G'azal maqta'sida ma'shuq hajrida hayron-u parishonlik o'z ifodasini topgan:

Miskin zi firoqat shuda hayron-u parishon,

Payvasta ravam man ba tavalloyi shumo xesh [1277,14^a varaq].

Mazmuni: *Miskin yorning firoqida hayron-u parishon bo'ldi, men sizga yolvorishda bardavom yuray, qarindosh.*

Muslihabegim Miskin g'azaliyotidagi jununvor lirik qahramonning ishqi tasvirini badiiy ifodalashda shoiraning Muhammad (a.s.)ni hamda o'zi e'tiqod qilgan pirlarni «xesh» tarzida tasvirlash imkonini hosil qilgan, deyish mumkin. Umuman olganda, g'azalda vashf etilayotgan ma'shuqaning umumlashma obraz – ilohiy mazhar sifatida tasvirlanishi uning ko'nglidagi iztiroblarini badiiylashtirishga zamin hozirlagan va shoira ma'naviy muhabbatni go'zal tasvirlay olgan.

«Bar ko'yi tu ...» misralari bilan boshlanuvchi g'azalida ham ishqi g'azaliyot an'analariga xos tarzda shoira mahbubidan o'zining chorasiz ahvoliga nazar tashlashni so'raydi:

Bar ko'yi tu, ey gavhar, yak dona zanam raqs,

Az ishqi jamolat ham parvona zanam raqs [1962,65^a varaq].

E'tibor bering, mahbub ko'yida uni bir gavhar misol bilib, jamoliga parvona bo'lib, ma'shuqa raqsga tushmoqni ixtiyor etadi. Bu bilan ishq dardiga muhtalo bo'lgan yorning tinimsiz hijrondan aziyat chekayotganligini ko'rsatish ijodkorning birlamchi maqsadiga aylanadi.

Mushtoqi jamoli tuam, ey shoh, nazar kun,

Az ishqi tu man bar mayxona zanam raqs [1962,65^a varaq].

Keltirilgan iqtibosda mahbub – shohga tenglashtiriladi. Shoh – yetishishi qiyin bo'lgan mahbub, mahbuba esa undan ancha pastda – unga yetmoqlik, jamolini ko'rmoqlik uchun har qanday qiynoqlarga qodir, hatto mayxona sahnida (ishq yo'lida) raqsga tushishni ham pisand qilmaydi, mahbub visoliga yetmoqlik uchun hech qanday sinovdan tap tortmaydi.

Har ki jamolat ba dilam jilvagar oyad,

Az shavqi tu man behudu mastona zanam raqs[1962, 65^a varaq].

Mahbubning jamolini ko'rish mahbubaga shu qadar shavq, xurramlik bag'ishlaydiki, bu jamolning jilvasi uni o'zini yo'qotadigan darajada sarxush qiladi, raqsga chorlaydi. Aslida «raqs» so'zini ma'shuqa sevgisi

uchun qilayotgan sa'y-harakatlarini, visol uchun zahmatlar chekkanda o'zini ovutish barobarida qo'llanilgan ramz desak mubolag'a bo'lmaydi.

Barqe'i zi rahi xesh ba moyon bekushoyi,

Az hajri tu man, ey mahi jonona zanam raqs [1962, 65^a varaq].

Sevgilisiga erishmaslik, jisman undan olisda bo'lmoqlik har qanday oshiqni tiriklikdan judo qiladi, suyuqlisining yonida emasligi esa yangi timsollarni keltirib chiqaradi; «ey shahi jonona», ya'ni «mahbub» Oyga tenglashtiriladi, yor qalbidagi zulmatni olisdan bo'lsada yoritib turadi.

Benigar tu ba holi man bechora Miskin,

Be xud shuda az ishq tu mastona zanam raqs [1962, 65^a varaq].

Ishqiy g'azal an'analariga xos tarzda shoira mahbubidan o'zining chorasiz ahvoliga nazar tashlashni, uning ishqida o'zligini tamoman unutayozgan bir mastona misoli qolganligini e'tirof etadi.

Muslihabegim Miskin g'azallarining aksariyatida Allohga iltijo qilib, uning lutfi marhamatiga noil bo'lish istagida ekanligini obrazli bayon etadi. Shunday mazmunda bitilgan g'azallardagi orifona ruhning kuchliligi, ayni choqda bunday g'azallar badiiy ifodasida ijodkor murojaat etgan obraz va timsollarning o'ziga xosligi, ulardan mo'mina ayolga xos nazokat-u iffatning ayonlashib turishi she'rxonga hissiy ta'sir ko'rsatadi. O'z holini bulbuli zorga qiyos qilish bilan boshlanuvchi quyidagi g'azal fikrimizning yorqin dalilidir:

Chu bulbuli zor menolam ki mesozam ki afg'onho,

Iloho, rahm kun bar holi zori chashm giryonho.

Nadoram dar du olam, ey xudoyo, g'ayri be tu man,

Xudovando, tu rahm kun bashavq diyda-yu giryonho.

Zi lutfi marhamat, yo rab, tu nazar kun holi zori maro,

Ba dargohi tu doram man hamisha afg'onho.

Agar Layli sifat man zor nolam andar in olam,

Ravam bo diydayi giryon chu Majnun az biyobonho.

Man Miskin hamisha nogah vohasrato doram,

Tu rahm kun ba so'yi dil afgor siyna biryonat(ro) [1962, 25^b

varaq].

Mazmuni: *Bulbuli zordek nola qilib, fig'onlar etib kuylayman, Iloho, zor yig'loqi ko'zlarning holiga rahm qilg'il. Ey xudoyo, sensiz ikki olamda turolmayman, sen shavqli diydasi yoshlarga rahm qilgin. Yo rab, lutfi marhamating ila holi zorimizga nazar qil, dargohingda hamisha fig'onlar chekib qolaman. Qaniydi, bu olamda Laylisifat nola qilsam, Majnundek biyobonlarda ko'z yoshlarim bilan kezsam. Men Miskin hamisha*

nogahoniy qayg‘u-g‘amlar ichraman. Sen dili afgor, siynasi biryonlarga rahm qil!

Besh baytdan tarkib topgan ushbu g‘azal qahramonining holiyasi bilan shayx Abdulvohidga bag‘ishlangan hikoyatdagi onayizorning ruhiy iztiroblari orasida yaqinlik borligi dastlabki baytdanoq anglashilib turibdi. Ayniqsa, shoiraning hasbi holi deya talqin etilgan o‘sha masnaviydagi «Zaifa nek buvad doim ba rohi buzurgon megasht, Misoli bulbuli sho‘rida doim dar fig‘on megasht» («Yaxshilik o‘ylovchi zaifa doimo buyuklar yo‘lida parishon bulbul misoli fig‘on qilib kezardi») satrlarini xotirga keltirish bilan bunga yanada qat‘iy ishonch hosil qilishimiz mumkin. Muslihabegim Miskin devonlari tarkibidan o‘rin olgan manzumalarga sinchiklab nazar tashlansa, bulbul ham ijodkorning eng ko‘p murojaat etgan badiiy timsollari sirasiga mansubligi ayonlashadi. Shoir bu mitti beozor jonivorning to‘xtovsiz sayrab turishidan uzoq yillik an‘analarga tayangan holda yangicha ma‘no izlashga harakat qiladi. Bulbulning gul hajrida iztirob chekishi mumtoz nazm namunalaridan barchaga ayon. E’tiborlisi shundaki, Muslihabegim Miskin uning fig‘oniga o‘ziga xos orifona ruh bag‘ishlaydi. G‘azal qahramonining bulbuli zordek nola qilib, fig‘onlar chekib tinimsiz kuylashidan muddaosi zor yig‘loqi ko‘zlarining holiga Yaratganning shafqat nazari bilan qarashiga erishmoqdir. Bulbulning mitti ko‘zlarini jovdiratib mehr izlaganidek atrofga nigoh tashlashi bilan she‘r qahramoni iztiroblardan ezilganligining ifodasi bo‘lgan yig‘loqi ko‘zlari shafqat ilinjida yosh tarqatayotganligi orasida mutanosiblik borligini badiiy tasvirlaydi. Keyingi baytda o‘sha orifona ruh tadrijiy rivojlantiriladi. Endi she‘r qahramoni chinakam haq oshig‘i sifatida ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Uning nazarida bu ikki olam Yaratuvchining o‘zi, Uning vasliga vosil bo‘lish saodatisiz biror qiymatga ega emas. Shu bois u shavqli ko‘z yoshlariga rahm qilishni Xudodan o‘tinar ekan, muddaosini ochiq-oydin baralla aytadi: «Nadoram dar du olam, ey Xudoyo, g‘ayri be tu man». Ayni choqda uning ko‘zlaridan oqayotgan yoshlar faqat iztirob ifodasi bo‘lmay, balki bu hijron azoblari unga qandaydir shavq bag‘ishlashini ham «bashavq» sifatlovchisi yordamida o‘tinchlari zamirida o‘ziga xos yo‘sinda badiiylashtiradi. Shoiraning bunday yo‘l tutishi hijriy II asrda yashagan mashhur so‘fiy ayol Robiai Adaviya (714 - 801)ning Allohga o‘tli munojotlarini esga soladi. U munojotlaridan birida shunday deb yolvoradi: «Ilohim! Senga jahannam azobidan qo‘rqib ibodat qilayotgan bo‘lsam, meni jahannam otashiga kuydir. Agar jannatingni orzu qilib ibodat qilayotgan bo‘lsam, menga jannatni harom qil. Agar yolg‘iz seni sevganim uchun ibodat qilayotgan

bo'lsam, meni azaliy jamolingdan mahrum qilma, yo Rabbi!»⁴⁰. G'azalning uchinchi baytida shoira diydortalab oshiq yolg'iz o'zi emasligi, ularning safini tashkil etuvchilar soni ko'pligiga ishora qilib: «Bizning holi zorimizga rahm qil», – deya yolvoradi. Keyingi baytda esa majoziy ishq vositasida ilohiy ishq iztiroblarida o'rtangan sevishganlar obraziga murojaat etiladi. Bulbuldek nolai zor etishdan qanoat hosil qilolmagan ijodkor Layli singari bu olamda nola chekishni yoinki Majnundek biyobonlarda ko'zda yosh olib kezish istagida ekanligini badiiy ifoda etadi. Ko'nglidagi o'tli dardlar shu qadar bag'rini kuydira boshlaydiki, u Laylining nolalarini o'zida takrorlanishi bilan kifoyalana olmay, Majnunsifat kezishni ixtiyor qiladi. Biroq shoira o'z taqdirida jununkorlik emas, miskini bechoralik yozilganini badiiy ijodda ham unutilmaydi. G'azal maqta'sida o'z holiga ishora qilib, doimo kutilmagan qayg'u-alamlar ichra qolishidan yozg'iradi. Allohdan o'zi singari dili afgoru, ko'ksi g'amga qovrilganlarga rahm qilishini o'tinadi.

Muslihabegim Miskin o'zbek tilida bitilgan g'azallarida ham ushbu mavzuga murojaat etadi. Yuqorida tahlil etilgan manzumadan ayonlashgani kabi uning munojot g'azallaridagi orifona ruhning ustuvorligi shoiraaning tafakkur olami ancha kengligi va o'ziga qadar yaratilgan adabiy an'analardan yaxshigina xabardorligidan dalolat beradi. Shu bois ham ijodkor o'zining ilohiy ishq badiiy ifodasini topgan g'azallarida she'rxonni mushohadaga chorlovchi baytlar bitishga erishadi. Bunday baytlar, avvalo, g'azalning matla'sida kuzatiladi. Shoiraaning quyidagi g'azali aytilganlar nuqtai nazaridan ahamiyatlidir:

Ey shoh, mani vola-yu shaydo qiladursan,
Ishqingda kuyub munchaki rasvo qiladursan.
Majnun kabi man cho'l-u biyobonni kezibon,
Doim mani jo'yandayi Laylo qiladursan.
Bir xasta g'aribman, sani derman bu jahonda,
Jo'yandayi ul qomati zebo qiladursan.
Devona bo'lib Majnuni hayron bo'la qoldim,
Parda ichidan boz tamosho qiladursan.
Parvonadek shame jamoliga yuribmen,
Xor qilibon ko'yunda rasvo qiladursan.
Miskin sani derman bu jahonda, u jahonda,
Ishqingda mani Majnuni shaydo qiladursan.

⁴⁰ Osman Turer. Ana hatlariyla tasavvuf tarihi. – Istanbul: “Seha”. Senasiz. –Sah. 70-74.

Gʻazalning asosiy qahramonlaridan biri boʻlgan maʼshuqani qiyossiz goʻzallik sohibi sifatida tasvirlash mumtoz ijodkorlarimiz badiiy yaratmalarida oʻziga xos anʼana tusini olishga ulgurgan. Tabiiyki, bunda ijodkorning erkak yoki ayol jinsiga mansubligi ham ahamiyat kasb etadi. Qayd etilgan anʼana koʻproq erkak qalamkashlar ijodida oʻziga xos uslublarda sayqanlantirilib, tadrijiy rivojlantirilganiga guvoh boʻlganmiz. Shoiralarimiz ham gʻazalning bu qahramoniga ayollarga xos nazokat bilan yondashib, oshiqona-orifona gʻazalning goʻzal namunalarini yaratishga muyassar boʻlganlar. Zebiniso, Jahonotin Uvaysiy, Nodira singari tabʼ ahli bu borada oʻzlarining sanʼatkorlik mahoratini soʻzda namoyon qildilar. Muslihabegim Miskin ham ayol ijodkorlar nazmiy yaratmalarini sinchiklab oʻrganib, gʻazaliyotida mahbub obrazini oʻziga xos uslubda yaratishga intildi.

Yuqorida koʻchirilgan gʻazalning dastlabki bayti «ey shoh» tarzida mahbubga murojaat bilan boshlanadi. Sheʼrxon baytni oʻqishi bilan shoirani bu qadar vola-yu shaydo, yaʼni behad oʻziga maftun qilgan shoh haqida oʻy sura boshlaydi. Bu xitob zamirida bani basharga mansub kishi nazarda tutilganmi yoki ijodkor munojot gʻazallarida kuzatilgani singari olamning yakka-yu yagona podshohiga boʻlgan ishqini badiiy ifoda etmoqdami? Bu mushohadalar ijodkorning oʻsha xitobida ikki maʼnoni bir oʻzanga sanʼatkorona mujassamlashtira olganining samarasi sifatida namoyon boʻladi. Haqiqiy sheʼr ana shunday bahslarga bois boʻladi. Ayni choqda oʻsha shohning ishqida kuyib, rasvo boʻlmoqlik zamirida ham shoira zohiriy maʼnodan koʻra botiniy maʼnoga urgʻu berayotgani haqiqatga yaqindek tuyuladi. Zero, Layli va Majnun dardli ishqiy sarguzashtlariga ishora etilgan keyingi baytdan ham anglash mumkinki, majoziy va ilohiy ishq bir-birini inkor etmaydi, aksincha, hirsiy-jinsiy intilishlardan xoli boʻlgan xos ishq kishini ilohsevarlik tomon undaydi. Shoira ana shu mantiqdan kelib chiqib, atayin mahbubga «ey shoh» deya murojaat etib, sheʼrxonning mushohadalariga erk beradi. Keyinchalik esa mohirona qoʻllangan ayrim badiiy ishoralar yordamida oʻquvchini oʻz gʻoyalariga ergashtiradi. Oʻsha shoh ishq shiʼr qahramonini Majnun singari choʻl-u biyobonlarni kezdirib, doimo Laylini istovchi, uni har yerdan talab qiluvchiga aylantirib qoʻyadi. Maʼlumki, Layli ishqidan qismatida jununkorlik paydo boʻlgan Qays el nazdida «Majnun» nomini olib, dasht-u sahrolarga yoʻl oladi. Odamlar uni tushunib yetmaydilar, rad etadilar. U sahrodagi vahshiy hayvonlar bilan unslashadi. Majnun Laylini

iloh jamolini o‘zida zuhur etgan mazhar⁴¹ sifatida anglagani bois «jo‘yandayi Laylo» bo‘lib, mahbubasining majnuniga aylanadi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo‘lsak, g‘azal matla’sida ifoda etilgan shoh ishqida kuyib, rasvo bo‘lmoqlik negizida ham el anglab yetmagan ma’rifat bor. Bu rasvolik – ilohiy ishq iztiroblarida o‘rtanishdir. Mana shunday iztiroblarda toblangan qalb Majnun singari iloh jamolini o‘zida mujassam etgan mazhar tomon intiladi.

Shoira g‘azalning tahlil jarayoniga tortilgan dastlabki baytlarini she’rxon hayajonini junbushga keltirish uchun mubolag‘aviy tasvirlar bilan bezaydi. Ayni choqda ijodkor qo‘llagan talmeh g‘azal matla’sidagi fikrni hamda o‘quvchida paydo bo‘lgan badiiy ehtirosni tadrijiy rivojlanishiga omil bo‘ladi. Muslihabegim Miskin munojot g‘azallarida kuzatilgani singari – Majnundagi jununkorlikka havasmand bo‘lsa-da, taqdirida bitilgan miskin bechoralikni inkor etmaydi. Shu bois g‘azalning uchinchi baytidan boshlab qismatidagi siniqlikka e’tiborni qaratadi. Ijodkor g‘azaldagi ko‘tarinki ruhni bardavom bo‘lishini ta’minlash maqsadida mazkur baytda tazod uslubidan foydalana boshlaydi. Unda tasvirlanishicha, majolsiz xasta, kimsasiz, g‘arib holda bo‘lgan she’r qahramoni bu jahonda o‘sha shoh deya atagan mahbubini deb, uning vasliga vosil bo‘lish umidida yashaydi. Bu uning himmati balandligidan dalolat beradi. Garchi oshiqning holati bilan maqsadi u qadar muvofiq bo‘lmasa-da, himmatli oshig‘ini qadrlagan mahbub uni go‘zal qomat jo‘yandasi, ya’ni talabgoriga aylantirib qo‘yadi. Ayonlashadiki, shoira Layli va Majnun ishqiy sarguzashtlariga ishora qilishidan adabiy muddaosi iloh jamolini o‘zida zuhur ettiruvchi mazharga e’tiborni qaratish edi. Yo‘qsa, o‘zi ham o‘sha shoh vasliga erishish yo‘lida «jo‘yandai ul qomati zebo» bo‘lib qolmasdi. She’r qahramoni ana shunday holatga kelib qolgani bois u bilan Majnun orasidagi tafovut yo‘qolib bordi. U g‘azalning to‘rtinchi baytida tasvirlanganidek tamoman Majnun singari devona bo‘lib, har tarafga taajjubli nigoh tashlaydigan bo‘lib qoldi. Ajablanarli jihati shundaki, mahbub uning bu holini ham parda ichidan tamosho qilish bilan kifoyalanadi, xolos. Baytda qo‘llangan parda timsoli ham g‘azalning yetakchi g‘oyasini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Hujjat ul-islom Abu Homid G‘azzoliy Xalloqi olamning farishtalari xususida fikr yuritarkan, quyidagi hadisga diqqatni qaratadi: «Chindan ham, Haq taolo nurli, yetmish ming hijob ila yashirindurki, uning jamolini ko‘ngil ko‘zi bila kashf etsa bo‘lur»⁴². Ko‘rinadiki, shoira vasf etgan Mahbubi mutlaq

⁴¹ Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. –Б.192-205.

⁴⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. Рух ҳақиқати. –Тошкент: Адолат. 2005. –Б 74.

yetmish ming parda ichida yashiringani bois oshig'iga ana shu pardalar vositasida nigoh tashlaydi. Oradan bu pardalar ko'tarilsa, oshiqning parvona holiga tushib qolishi hech gap emas. Shu parda bo'lgani holda ham oshiqning parvonaga aylanib qolgani g'azalning beshinchi baytida o'z ifodasini topgan. Oshiqning hayrat maqomidagi ushbu holati parvonaning sham jamolida yurganini eslatadi. Tabiiyki, parvona sham jamolining haroratidan qiynoqlar iskanjasiga qoladi. Jismi xor bo'lsa-da, ruhan sham bilan vahdat hosil qiladi. Majnunining qismati ham ayni holatni eslatadi. Buni saodat deb bilgan shoira g'azalning maqta'sida bu dunyoyu u dunyoda men faqat senga yetishnigina orzu qilaman, sen esa meni ishqingda Majnuni shaydo qiladursan, deya yuksak ehtiros bilan ko'nglidagini badiiy ifodalaydi.

Muslihabegim Miskinni mulamma' usulida ajoyib g'azallar bitgan nozikta'b shoira sifatida ham e'tirof etish mumkin. Mulamma' atamasini ko'proq adabiyot va uning nazariyasi bilan shug'ullanuvchilar qo'llaydilar. Keng o'quvchilar ommasi uni «shir-u shakar» (ba'zan shirin-shakar), agar uch tilda yozilsa, «shahd-u shir-u shakar deb ataganlar. «Shir-u shakar» so'zi tojikcha bo'lib, sut va shakar demakdir, «shahd « so'zi esa asal. Bu atama obrazli ma'noda qo'llangan. U xalqlar va tillar hamkorligini chiroyli ifodalagan⁴³.

Ma'lumki, o'zbek mumtoz adabiyotining juda ko'p vakillari zullisonayn– ikki til egasi edilar. Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Gulxaniy, Maxmur, Munis, Nodira, Uvaysiy, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Miriy, Hamza singari ko'pgina shoirlar o'zbek va fors-tojik tillarida chiroyli va yetuk she'rlar bitganlar. G'azali mulamma' o'zbek mumtoz g'azalchiligida ana shunday zaminda paydo bo'lgan. Shoir turli tilda alohida-alohida she'rlar bitish bilan qoniqmay, bir she'rning o'zini turli xil rangda jilolashga intiladi. Natijada mulamma' hosil bo'ladi.

Miskin mulamma' yozish qonun-qoidalari va usullarini mahorat bilan o'zlashtirgan shoiradir.

Mulamma' san'ati o'zbek mumtoz she'riyatida, asosan, XVII - XVIII va XIX asrlarda keng tarqalgan. G'azali mulamma' tillarning nisbati, almashib kelishi jihatidan bir necha turda bo'lishi mumkin: bir bayt bir tilda, ikkinchi bayt boshqa tilda, bir misra bir tilda, ikkinchisi-boshqa tilda, misraning bir qismi bir tilda, ikkinchisi boshqa tilda va hokazo⁴⁴.

⁴³ Носиров О. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. –Тошкент.: Ўқитувчи. 1979. –Б 185.

⁴⁴ Носиров О. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. –Тошкент.: Ўқитувчи. 1979. –Б 185.

XV asr shoiri Yusuf Amiriy «Chogʻir va Bong munozarazasi»ni tasvirlar ekan, ular oʻrtasidagi yaqinlik, hamjihatlikni taʼriflash uchun sut bilan shakarning qoʻshilishidagi yoqimlilik fazilatidan foydalanadi:

Shir-u shakartek biri birdan qarin,
Hamsabaq-u, hamnafasi, hamnishin⁴⁵.

Shir-u shakardagi misralarning biri ikkinchisining tarjimai sifatida kelmaydi. Shir-u shakar yozish anʼanasi oʻzbek sheʼriyatida maʼlum darajada davom ettirildi. Yangi shir-u shakarlarning mualliflari qardosh xalqlardan birining tilidagi soʻz va iboralarni jalb etish yoʻli bilan oʻsha xalqqa boʻlgan doʻstlik, birodarlik hislarini, fikriy yaqinlikni, samimiyatni ifodalaydilar⁴⁶. «Rang-barang qilmoq» maʼnosini ifodalovchi mulammaʼ atamasi «talmiʼ» deb ham yuritiladi. Adabiyotimiz sahifalarini koʻzdan kechirsak, ijodkorlarimiz arab va oʻzbek, fors-tojik va oʻzbek, rus va oʻzbek tillarida shunday asarlar yaratganlarining guvohi boʻlamiz⁴⁷.

Muslihabegim Miskin nazmiyatida ham ikki tilda bitilgan gʻazallar – mulammaʼlar uchraydi. Ularning salmogʻi koʻp emas, xususan, shoiraning uch devonida jami uch mulammaʼ gʻazal va bitta mulammaʼ usulida yozilgan muxammas keltirilgan.

Shoiraning Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar xazinasida saqlanayotgan 972/1- va 1277- inventar raqamli devonlarida 7 baytdan iborat «Yo rab, manga qilgʻil nazar lutf-u karomat» [972/1, 42^a], «Har lahza kunam az gʻami oh-u nadomat» 6 baytdan iborat [972/1, 43^a] misralari bilan boshlanuvchi mulammaʼ gʻazallar, «Xudovando, seni dargohingga man qilmadim toqat...» 5 baytdan iborat [972/1, 43^b], 1962- inventar raqami ostidagi devonda esa yuqorida sanalgan ikki mulammaʼ gʻazaldan tashqari «Man zor-u parishonam sargashta hayron...» 9 baytdan iborat [1962, 97^a] mulammaʼ gʻazallari hamda «Muxammasi shir-u shakar guftagi Miskin...» [1962, 97^a] sarlavhali 9 banddan iborat muxammasi uchraydi. Ushbu mulammaʼlardagi mavzular shoiraning gʻazal, ruboiy, muxammas, tarjiʼband kabi janrlari bilan hamohang. Tavsif berilgan yuqoridagi gʻazallarning deyarli barchasida Xudoga, uning paygʻambarlariga murojaat, lirik qahramon (shoiraning oʻzi)ning istigʻfor soʻrashlari, iltijolari koʻzga tashlanadi.

⁴⁵ Худойбердиев.Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: “Шарқ”. –Б.289-290.

⁴⁶ Худойбердиев.Э. Адабиётшуносликка кириш.- –Тошкент: “Шарқ”. –Б.289-290.

⁴⁷ А. Ҳоҗиаҳмедов. Мумтоз бадиият малохати. –Тошкент: “Шарқ”, 1999. –Б.105.

«Xudovando, bu dunyoda sanga man qilmadim toat...» mulamma' g'azalining bir bayti o'zbekcha, bir bayti esa fors-tojik tilida bitilgan. Misralarda Miskin o'zining osiyligini, gunohkorligini ta'kidlaydi:

Xudovando, bu dunyoda sanga man qilmadim toat,

Bu jumla osiylarni, ey xudoyo, aylagil rahmat [1962,43^b].

Shoira Allohga murojaat qilib, bu dunyoda unga toat-ibodat qilmaganligini, shu bilan birga, hamma osiylarni rahmat aylashini iltijo qilib so'raydi.

Agarchi osiy-u darmondaam, ey Qodir-u Rahmon,

Ilohi, jumla osiYRO tarahhum kun tu az lutfat [1962, 43^b].

Mazmuni: Ey Qodir-u Rahmon, men osiyman, qiyin ahvolda qolganman, Ilohi, barcha gunohkorlarga lutfing bilan marhamat qilib, ularga g'amxo'rlik qilgin. Bu baytlarda matla'dagi Allohga yolverish motivi yanada kuchaytiriladi.

Man darmondani, yo rab, karam birla qo'lum tutg'il,

Bu foniy dunyoda qilma mani oshuftayi mehnat [1962, 43^b].

Qiyin ahvolda qolgan Miskin Xudodan olijanoblik va marhamat bilan uning qo'lidan tutishini, bu o'tkinchi dunyoda uni parishon qilmasligini iltijo qiladi. Iqtibos keltirilgan mazkur baytdagi misralar turkiy tilga vobasta tarzda qalamga olingan bo'lsa ham, aynan ana shu baytning birinchi misrasida fors-tojik tilidagi «darmonda» so'zi ham uchraydi. Alisher Navoiy asarlari lug'atida ushbu so'z «hayron», «qiyin ahvolda qolgan» ma'nolarida ishlatilgan⁴⁸. Baytda turkiy va fors-tojik tillarining uyg'unligini uchratish mumkin.

Nadoram juz tu g'amxori hastam osiy-u miskin,

Xudovando, dar on ro'zi jazo moro bekun rahmat [1962, 43^b].

Mazmuni: Sendan boshqa g'amxo'rim yo'q, gunohkor bechoraman, Xudovando, jazo kuni bizga rahmat aylagil.

Ki tufrog'din bino qilding o'shandoq odam-u havo,

Zamin-u osmonlarni bino qilding san az qudrat [1962, 43^b].

Baytda Alloh insonni tuproqdan yaratganiga ishora mavjud bo'lib, hatto uning qudratidan yer-u osmon ham bino bo'lgani ta'kidlanadi. Misralarda fikrlar asosan turkiy tilda ifodalangan, biroq fors-tojik tili ta'siri ham mavjud. «Az qudrat» jumlasida fors-tojikcha «az» qo'shimchasi qo'llanilgan. Chiqish kelishigi qo'shimchasi «dan» fors-tojik tilida «az» tarzida namoyon bo'lib, qudratidan so'zi kelib chiqqan.

Zi qudrat ofaridi on rasuli behtari olam,

⁴⁸ Фозилов Е. Алишер Навоий асарлари луғати . –Тошкент: “Нисо Полиграф”, 2013. –Б 107.

Ba ro‘zi mahshar kardi shafaoathohi bar ummat [1962, 43^b].

Mazmuni: Bu olam rasul qudratidan yaratilgan, mahshar kunida u o‘rtada turib, o‘z ummatlariga vosita bo‘ladi.

Mazkur baytdan ko‘rinib turibdiki, fors-tojik tilidagi misralar ham deyarli yuqoridagi misralarga mohiyatan hamohangdir.

Hazon shukr qilg‘il ummati shohi rasululloh,

Ilohi, ro‘zi mahshar aylag‘il san jumlan rahmat [1962, 43^b].

Bu o‘rinda shoironing «Shohi rasululloh ummati, ming marotaba shukr qilgin, toki Tangrimiz barchani, mahshar kunida rahmat aylasin...» degan fikrlari anglashiladi.

Xudovando, beg‘ayr az tu nadoram yori g‘amxori,

Xudovando, man bechoraro rahmat kuni az lutfat [1962, 43^b].

Mazmuni: Xudovando, sendan boshqa g‘amxo‘r yorim yo‘q, xudovando, men bechorani lutfing bilan rahmat qilgin.

Ilohi, Miskini bechorani lutf-u karomat qil,

Ilohi jumla mo‘min joyini aylag‘il jannat [1962, 43^b].

Muslihabegim ushbu g‘azalining so‘nggi 9-baytida Parvardigordan unga lutf-u karomat ko‘rsatishini, jamiki mo‘minlarning joyini jannat aylashini so‘raydi. Shoira yozgan shir-u shakarlari mavzusidan shuni anglash mumkinki, u o‘zining bechoraligi, miskinligidan uyalmagan, aksincha, shu yo‘l bilan Xudoning marhamatiga sazovor bo‘lishini his qilgan va bunga qattiq ishongan.

Diniy farzlar, diniy bilimlar haqida atroflicha tushunchaga ega bo‘lish, ammo toat-ibodatni yetarlicha amalga oshirmaslik shoironing nazdida osiylikning bir ko‘rinishidir. Bunday holatdagi inson Qiyomat kunida uyatli ahvolga tushib qolishini shoira «Yo rab, manga qilg‘il lutf-u karomat...», «Har lahza kunam az g‘ami oh-u nadomat» misrasi bilan boshlanuvchi mulamma’ g‘azallarida ham e’tirof etadi. Muslihabegim Tangri va payg‘ambarlarni o‘ziga rahnamo bilib, ularning yordamidan umid qiladi, qiyomat kunining uqubatidan darmon so‘raydi.

Miskin mulamma’ g‘azallarini mahorat bilan bitgan, bu uning o‘ziga xos uslubga ega ekanligidan dalolat beradi. Shoira o‘zbek(turkiy) va fors-tojik tili ko‘nikmalarini yaxshi egallagan, uning bu boradagi salohiyati shir-u shakarlarda yaqqol tasdig‘ini topgan. E’tiborli tomoni shundaki, devonlardagi mulamma’larning yozilish uslubi va tartibi turlicha.

Shoira shir-u shakarlari tuzilishiga ko‘ra ham e’tiborni jalb etadi. Xususan, uning «Yo rab, manga qilg‘il nazar...» deb boshlanuvchi mulamma’sida misralarning birinchi misrasi turkiy, ikkinchisi esa fors-tojik tilida tavsif etiladi:

Tuni kecha turib har zamon qon yig'lasam arzir,
Bar dargahi tui hech nakardamki ibodat [972/1,67].

Mazmuni: Tun-u kun, har zamon qon yig'lasam arzir, sening dargohingda hech ham ibodat qilmadim.

«Har lahza kunam az g'ami oh-u nadomat...» misralari bilan boshlanuvchi shir-u shakarining dastlabki misrasi fors-tojik tilida, navbatdagisi esa turkiy tilda aks ettiriladi:

Har lahza kunam az g'ami o' oh-u nadomat,
Shoyadki jamolini ko'ray ro'zi qiyomat.
Payg'ambari olam nazar kun tu ba holam,
Ey shohi rasul, ayla bu qullarni shafolat[1962,72].

Dastlabki misrada berilgan tojikcha fikrning mantiqiy davom etishini o'zbekcha jumla ta'minlagan. Shoir birinchi baytda payg'ambarning g'amida oh chekib, qilgan gunohlaridan pushaymonligini, qiyomat kunida esa uning jamolini ko'rishga musharraf bo'lishini ta'kidlaydi. Ikkinchi baytda esa payg'ambarning uning holiga nazar solishini hamda bu qullariga o'rtada turib vosita bo'lishini so'raydi. Chorasizlik, gunohkorlik uni qiynaydi. Zamon va makonning murakkab silsilalari va evrilishlari nafaqat Miskinni, balki uning qiyofasida oddiy aholining jabrdiyda ekanligini yaqqol namoyish etadi. Bu kabi hollarda chorasizlik qurbonlari suyanadigan va tayanadigan yagona omil – din va e'tiqod bo'lib, aksar odamlarning qalblariga malham kabi tuyulgan. Shunday kezlarda Tangrining marhamati, payg'ambarning nazari Miskin singari insonlar uchun tom ma'noda munosib dolzarb ahamiyat kasb etgan.

G'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlarda ijod etish shoir she'riyatining eng salmoqli qismini tashkil etadi. Uning g'azallarida Sharq mumtoz adabiyotidagi g'azalnavislikka xos an'analar o'ziga xos yo'sinda davom ettirilgani kuzatilganidek, g'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlarda ham shoirauning iste'dodi namoyon bo'lganiga guvoh bo'lish mumkin. Shoir tab'i xud musammatlar bitish bilan ham g'azalnavislikdagi salohiyatini ko'rsata olgan, deyish mumkin. Xususan uning mustasne'da ijod qilganining o'ziyoq fikrimizni quvvatlantiradi. Miskinning bunday janrlardagi iste'dodini ijodkordan o'ziga xos vazniy va qofiya san'atiga xos talablari bilan alohida iste'dod talab etuvchi, shoirlar ijodida nisbatan kam kuzatiladigan mustazodda bitilgan she'rlari misolida talqin etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning «Mezonul-avzon» asarida mustazodga bunday ta'rif beriladi: *«Va yana xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bog'ilab bitib,*

Az lutfi karam yak nazari kun tu ba holam,
 Tu afzali olam,
 Devona-yu shaydo shuda az hajri tu nolam,
 Man bulbuli shaydo.
 Ey mohi jahon, ro‘y-u chashmoni tu «mo zog‘» ,
 Benihoda badil dog‘ ,
 Devona shuda zi hajri tu bulbul ham zog‘ ,
 Az ishqi tu rasvo.
 Man osiy-u sharmanda-yu purjurm-u gunahkor,
 Yo Qohir-u Qahhor,
 Yo rab, hama ro tu az otashi do‘zax tu nigahdor,
 Ey Xoliqi ashyo [1277,28^a varaq].

Mazmuni: Ayo, olamning afzali, barnolar shohidi, seni insonlarga sarvar (afzal) qilib sayladi, sen ularning holiga rahm qilgin. Men zor-u parishonga jamolingni ko'rsat, ummating g'amida bo'lding, sening jamolingdan o'zimni yo'qotdim, butun jumlayi jahonda sharmandayi rasvo bo'ldim. Yordam aylagin. Butun dunyoga, ikki olamga payg'ambarlar sarvari sensan, mahshar kunida barchamizga shafolat qilgin. Mening bu holimga bir rahm qilgin, bu olamning sarvari, sening hajringda devona-yu oshiqman, misli bulbuldek shaydoman. Ey jahonning hiloli, sening oldingda biz misli zog' kabi, ko'nglimizda dog'. Sening hajringda bulbul ham zog' ham devona-yu rasvo bo'ldi. Yo Qohir-u Qahhor, ey Xoliqi ashyo, men bir osiyman, sharmandaman, gunohlarim bisyor. Ey Tangrim, bizni do'zax otashidan saqlab, nigoh tashlagin.

Mustazodda orttirilgan misralar uning o'ynoqi ohangini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shoira ushbu misralarning dastlabki oltitasida «Sardaftari olam» , («Olam sardaftari») «Ey shohidi barno» («Barno shohidi»), «Xo'rdi g'ami ummat» («Ummat g'amini yeyuvchi»), «Ey mohi dil oro» («Ko'ngil ichra oy»), «Tu afzali olam» («Olam afzalisan») tarzidagi payg'ambar (a.s.)ni vasf etuvchi undalma va jummalarni qo'llash bilan o'quvchi e'tiborini aynan shu tavsiflarga qarata oladi. «Man bulbuli shaydo» («Shaydo bulbuman»), «Benihoda badil dog'» («Ko'ngil nihoyatda dog'li»), «Az ishqiqi tu rasvo» («Ishqingda rasvo») singari orttirilgan misralarda keltirilgan ixcham jumlar bilan o'zini malomat qilishga erisha oladi. Bu hol Muhammad (s.a.v.) vasfi keltirilgan oldingi orttirilgan misralar bilan o'zaro zidlikni hosil qiladi. Bunday kontrast uslubi mustazodga xos o'ynoqilikni ta'minlash imkonini bergan. Keltirilgan adabiy parchaning so'nggi ikki ortirilgan misralarida Allohning

«Qohir-u Qahhor» singari sifatlari va uning ashyolarning yaratuvchisi ekanligi ta'kidlanib, lirik qahramonning gunohkorligi, do'zax azobidan qutqarishni o'tinib so'rashi bilan qarama-qarshilikni hosil qildirgan. Ayni holat o'quvchiga kuchli hissiy ta'sir ko'rsatish imkonini hosil qilgan. Shuningdek, lirik qahramonning shafolatli payg'ambari jannatda ko'rish istagi bilan bitilgan misralaridagi o'zini hajr iztiroblaridan devonayi shaydo bo'lib, bulbuldek nola chekadigan holda tasvirlashi, Payg'ambar (a.s.) nazarda tutilgan «Jahon oyi» ning yuzu ko'zi oldida o'zi singarilarni zog' – qarg'aga qiyoslab, bulbul-u zog'larning hajr iztiroblaridan devona bo'lishi bilan bog'liq tasvirlarda ma'naviy muhabbatni⁵⁰ o'ziga xos uslubda badiiy talqin eta olgan.

Miskin mustazodlarini tahlil qilish jarayonida shunga amin bo'lamizki, shoira mustazodlarida obrazlar o'rtasidagi munosabatni ikki xil shaklda ko'rish mumkin. Birinchi holatda Muslihabegim o'zining gunohlari ko'pligini, shu bilan birga, boshqa osiy bandedlar ham rahm-shafqatga muhtoj ekanliklarini ta'kidlab, Alloh karamidan umid qiladi. Muhammad payg'ambari miskinlarning tavallosini Allohga yetkazuvchi sifatida e'tirof etishga harakat qiladi. Uning «Man osiy-u darmonda sharmandai dargoh, doram zi tu hojat...» («Men osiymen, sening dargohingda sharmandaman, sendan umidvorman...» misralari bilan boshlanuvchi mustazodi ham aynan shu mavzudagi nazm namunasiga misol bo'ladi.

Kuzatishlardan ayonlashadiki, Muslihabegim Miskin g'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlarda ham o'z iste'dodini namoyon eta olgan iste'dodli zullisonayn shoiradir. Uning toat-ibodatga undash ruhida yozilgan g'azallarining o'ziyoq bir qator motivlardan tarkib topganligi shoiraning tafakkur olamining kengligidan dalolat beradi. Shoiraning munojot g'azallarida toat-ibodatda bardavom bo'lolmagani, gunohlari ko'payib ketganini talqin etib, Allohning rahmatidan umidvorligini ham o'ziga xos mungli ohangda, ko'pincha hazaji musammani solim (ma'foiylun ma'foiylun ma'foiylun ma'foiylun) vaznida bitilgan g'azallarida badiiylashtirishi uning o'ziga xos uslubi sifatida namoyon bo'ladi. Muslihabegim Miskin munojot g'azallarida kuzatilgani singari Majnundagi jununkorlikka havasmand bo'lsa-da, taqdirida bitilgan miskin-u bechoralikni inkor etmaydi.

Shoira g'azaliyotida Layli, Majnun, bulbul timsollaridan unumli foydalanadi. Bu an'anaviy adabiy qahramonlarga ishora etuvchi

⁵⁰ Эшонкулов Х. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологияк таҳлил («Хазойин ул-маоний» мисолида). Филол. фанлари докт. дисс. – Самарқанд, 2020. –Б. 32-44.

talmehlni va oshiqi shaydo bulbulni lirik qahramonga qiyoslash bilan gʻazalga oshiqona ruh olib kira oladi va lirik qahramon ruhiy holatini badiiy kashfiyotlar bilan tasvirlashga erishadi. Ayniqsa, uning gʻazalda vasf etiluvchi manzurni «xesh», «ey shoh» tarzida istioralashgan maʼshuqa qiyofasida tasvirlashi gʻazalda ilohiy va majoziy muhabbatni uygʻun holda ifodalashiga omil boʻladi. Shoiraning oʻzbek-tojik tilida mulammaʼ gʻazallar ijod etgani uning alohida badiiy mahoratidan darak beradi. Bir bayt oʻzbekcha, bir bayti tojik tilida bitilgan mulammaʼlari, xususan, baytda dastlab tojik tilida bitilgan misraning keyingi misrada oʻzbekchada davom ettirilishi uning har ikkala tilda birdek oʻziga xos salohiyat bilan ijod etganini koʻrsatadi. Shuningdek, shoiraning mustazodda ijod etgani sheʼriyat uning uchun dil izhorlarinigina badiiylashtirish vositasi boʻlib qolmaganligini anglatadi. Ayniqsa, bu janrning orttirilgan misralarida Muhammad alayhis-salom xos istioralashgan sifatlarning undalma tarzida qoʻllanib, oʻzi va oʻziga oʻxshaganlar sifatlarini ham ayni holda istioralashtirishi bilan mustazodda kontrastni va oʻziga xos oʻynoqilikni hosil qilishi uning isteʼdodining bir koʻrinishi sifatida namoyon boʻladi.

2.2. Muslihabegim Miskin sheʼriyatining obrazlar olami va ularning poetik funksiyasi

Shoira Muslihabegimning Islom dini tafakkuri bilan sugʻorilgan nazm namunalarida Allohga, paygʻambarlarga, xususan, Muhammad Mustafoga murojaatlar, shu bilan birga, paygʻambarning izdoshlari, ahli xonadoni, pirlar, anʼanaviy adabiy qahramonlar haqida ham fikr yuritiladi. Bu jihat Sharq adabiyotida keng tarqalganligi maʼlum, ammo Miskin ijodidagi mazkur masalaning oʻziga xosligi unda Alloh, paygʻambar va uning izdoshlaridan tashqari, eshon va pirlarning eʼtirof etilishi shoiraning nazmiyatida rang-baranglikni keltirib chiqaradi.

Muslihabegim Miskin sheʼriyatida Odam (a.s) va Havo, Yaʼqub (a.s.), Yusuf (a.s.) va Zulayho, Ayub (a.s.), Muso (a.s), Dovud (a.s.), Iso (a.s.) va Maryam, Zikriyo(a.s), Ibrohim (a.s.), Muhammad (a.s.) singari paygʻambarlar va ular bilan eslanadigan qurʼoniy qissa qahramonlari, Ibrohim Adham, Gʻavsul Aʼzam – Abduqodir Jeloni, Ogʻoyi Buzurg – Qizbib, Boboyi Samosiy kabi tariqat vakillari, xalifalardan: Abu Bakr, Umar, Usmon, Aliyi Murtazo, Paygʻambar (a.s.) ahli baytlaridan Oysha, Fotima, Hasan, Husan, sahobalardan Ukkosha, shuningdek, Vomiq, Uzro, Farhod, Shirin, Layli, Majnun singari anʼanaviy adabiy qahramonlar hamda Munkar, Nakir, Jabroil, Azroil kabi farishtalar obrazlariga murojaat

etiladi. Shoir she'riyatida lirik qahramondan tashqari yuqoridagi obrazlardan ijodiy foydalanilishi uning qur'oniy qissalar, diniy afsona-yu rivoyatlar va Sharq mumtoz adabiyotidagi an'anaviy syujetlardan nihoyatda yaxshi xabardorligidan dalolat beradi.

Muslihabegim Miskin ijodida, oldin ta'kidlanganidek, Muhammad (s.a.v.)ning shafolatiga musharraf bo'lish istagi ustuvorligi bois qur'oniy qahramonlar obrazlari orasida, tabiiyki, Muhammad (s.a.v.) obraziga murojaat eng salmoqli ekanligi kuzatiladi. Shuningdek, boshqa payg'ambarlar, xalifalar-u Payg'ambar (a.s.) ahli baytlari va sahobalarga murojaat zamirida ham Muhammad (a.s.) obrazini imkon qadar to'laqonliroq badiiy ifodalash adabiy niyati turadi.

Muslihabegim Miskin she'riyatida yuqorida nomlari keltirgan qur'oniy qahramonlar obrazlari orasida Yusuf (a.s.) timsoli ikkinchi o'rinda turuvchi payg'ambar obrazi sanaladi. Ushbu an'anani Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Hamidulla Hamdi va boshqa bir qator shoirlar asarlarida ham uchratish mumkin. Yusuf va Zulayho haqidagi afsona dastlab muqaddas diniy kitoblar tarkibidan o'rin olgan. Yusuf qissasi Qur'onning 12-surasida joylashgan. Yusuf o'zining donoligi va aql-u zakovati bilan Misr hokimi darajasiga ko'tariladi.⁵¹

Yusuf alayhis-salom – Yoqub alayhis-salomning o'g'li. Alloh unga bemisl husn ato etgani uchun mumtoz adabiyotda go'zallik timsoliga aylangan. Miskin devonlarida ham Yusuf timsoliga alohida o'rin ajratilgan, uning husni va go'zalligi ta'riflangan. Miskinning «Zi ishqat shahi xo'bon zanam charx» [1277,43^b varaq], «Ey osiyon, ey osiyon, az lutf-u ehson sozamat» [1277,56^a varaq], «Ki Layli az g'ami Majnun hamisha zor megiryad» [1962,73^a], «Ayo ey oftobi «va-z-zuho» bar mo namo oraz» [1962, 73^a] singari g'azallarida aynan Yusuf va Zulayho obrazlariga talmih etilgan adabiy lavhalar uchraydi:

Yusuf sifat on ro'yi xud az parda kushoyi,

Monandayi Zulayho shuda man zor zanam raqs [1277, 42^b varaq]

Mazmuni: *Yusufsifat yuzingni pardadan ko'rsat. Zulayhoga o'xshab men zor raqsga tushsam.*

Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda Yusuf nihoyatda go'zal, oliyjanob va dono shaxs sifatida tasvirlanadi. Shoir Miskin ijodida Yusufning go'zallikda tengi yo'q shaxs sifatidagi xususiyati juda ko'p o'rinlarda ulug'lanadi:

Ki ishqi Yusufi Misriy ba dili Zulayho shud,

⁵¹ Сафарова Х. Ҳазрати Юсуф--гўзаллик тимсоли. –Тошкент. :Ислом университети,2003. –Б.15

Ki buvad vola-yu shaydoyi o‘ mast-u hayronash [1277,16^avaraq].

Mazmuni: Zulayho dilida Yusufi Misriy ishq bo‘ldi, bundan u mast-u hayron bo‘lib, nola qilib yurdi.

Tasavvuf adabiyotida Odam (a.s.), Nuh (a.s.), Ibrohim (a.s.), Yusuf (a.s.), Muso (a.s.), Sulaymon (a.s.), Iso (a.s.) singari siymolar ruhoniylar sayrga timsol bo‘lsa, Azozil, Nuh qavmi, Hud va Solih qavmi, Namrud, Fir‘avn, Qorun, Jolud, Abu Jahl kabilar nafs darajalariga timsol bo‘lib keladi. Shu bilan birga, payg‘ambar siymolar holi tasavvuf adabiyotida rang-barang majoziy ifodalarni yuzaga keltiradi⁵². Shoir Miskin lirikasida ham bu jihatlarni ko‘zga tashlanadi.

Dunyodagi barcha dinlarning muqaddas kitoblarida Odam Ato obrazi uchraydi. Odam Ato haqida bir qator rivoyatlar ham mavjud. Bu timsol islom, nasroniylik va judaizmga yerdagi insonning eng birinchi ajdodi sifatida e‘tirof etiladi. Qur‘onga ko‘ra, Alloh tomonidan yaratilgan inson zotining otasi⁵³. Miskin ijodida «Yaktaraf dunyoyi dun, jurm-u isyon yaktaraf» [1962, 3^bvaraq], «Ey zoti tu ma‘in daftari payg‘ambari» [1962, 7^avaraq], «Osiy-u pur gunoham, yo iloho, moro madad» [1962, 73^avaraq] kabi g‘azallarida Odam Ato timsoliga murojaat etilgan:

Odam-u Havo kujo shud, Iso-yu Maryam kani?

Yaktaraf in Yusuf-u, Ya‘qubi Kan‘on yaktaraf.

Keltirilgan iqtibosda Odam Havo bilan birga, Iso, Maryam, Yusuf, Ya‘qub nomlari keltirib, talmeh san‘atining ajoyib namunasi yaratilgan.

Iso obrazi ham Sharq adabiyotida juda ko‘p tilga olinadi. Xususan, Sakkokiylar g‘azallarida Iso alayhis-salom obraz sifatida talqin etiladi. Payg‘ambarlar obrazlari ichida Navoiy g‘azaliyoti uchun eng faol obraz Iso Masih obrazi sanaladi. «Xazoyin ul-maoniy» dagi 310 g‘azalda u bilan bog‘liq lavhalarga ishora qilinishi... ulug‘ shoir tomonidan bu obrazning muhim poetik funksiyalarni bajarishga yo‘naltirganligini anglatadi⁵⁴. Mazkur tarixiy obrazning namoyonlashuvi ayol ijodkorlardan shoir Nodiraning ham g‘azallarida ko‘zga tashlanadi⁵⁵. Muslihabeim Miskinning «Yaktaraf dunyoyi dun, jurm-u isyon yaktaraf» [1962, 3^bvaraq], «Musulmonon, jahon bevafo-oxir fano gardad» [1277, 73^avaraq] satrlari bilan boshlanuvchi g‘azallarda Iso Masih nomi tilga olinadi:

Qani on Iso-yu Maryam, qani Ibrohim Adham?

⁵² Кобиров У. Ўзбек адабиётида нобувват мотиви ва образлари талқини. Филология фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Самарқанд. 2019, –Б-22.

⁵³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент. 2001. –879.

⁵⁴ Эшонкулов Х. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типология таҳлили («Хазойин ул-маоний» мисолида). Филология фанлари доктори дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 185.

⁵⁵ Эшонкулова С. Нодира ижодида Исо Масих тимсоли. Архив научный публикаций.

Kujo shud jumlagi baham oxir fano gardad.

Maryam islom dinida Saida Mariyam nomi bilan mashhur bo'lgan, asosan Islom va nasroniylik dinlarida yetakchi timsollardan biri sanaladi. Yozma adabiyotda Maryam asosan Iso Masihning onasi sifatida e'tirof etiladi va manbalarda ko'pincha Iso payg'ambar nomi bilan birga tilga olinadi⁵⁶. Muslihabegim Miskin ijodida aynan ushbu uzviylik ko'zga tashlanadi.

Islomda e'tirof etilgan payg'ambarlardan yana biri Ya'qub (Yoqub) alayhis-salom ham Muslihabegim Miskinning ijod namunalarida ko'zga tashlanadi. Ushbu obraz Yusuf alayhis-salomning otasi ekanligi bilan ham mashhur bo'lib, shoira g'azalida uni «Ya'qubi Kan'on» ta'rifi bilan tilga oladi. Mazkur qahramon Sharq adabiyotida, islom va nasroniylik dinlarining muqaddas kitoblarida ham asosan Yusuf bilan bog'liq holatlarda eslanadi. Ya'qub (a.s.)ning o'g'li Yusuf (a.s.)ni yo'qotib qo'yishidan iztirobga tushib yig'laganidan xalq bezor bo'lgani bois uning shahar tashqarisida bir koza qurdirib, shu «Kulbayi ahzan» – g'am uyida faryod chekkani, ko'zlarining ko'r bo'lib qolgani, Yusufning mujdasi bilan bu ko'zlarning yana munavvarlashgani Navoiy va salafi g'azaliyotida talmihga asos bo'lgan⁵⁷. Shoira Miskinning «Ey osiyon, ey osiyon, az lutf-u ehson sozamat...» satrlari bilan boshlanuvchi g'azalida Ya'qub payg'ambar farzandi dog'ida doimo ko'zlari yoshli ekanligi aytiladi:

On hazrati Ya'qubro bar dog'i farzandash mudom,

Az hajri Yusuf doimo man diyda giryon sozamat[1277, 56^avaraq] .

Ayyub alayhis-salom – Sharq adabiyotida sabr va umid timsollaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayyub payg'ambar timsoli Muslihabegim Miskin g'azallarida «Hazrat Ayyub Sobir» sifatida tilga oladi. Manbalarda keltirilishicha, Ayyub alayhis-salom taqvodor, kambag'al va yetimlarga g'amxo'r, bevalarga, miskinlarga saxovatli payg'ambar ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Tabiatan aynan ushbu xususiyatlarni ulug'lagan Muslihabegim Miskinning ushbu timsolga murojaat qilishi bejizga emasdir.

Muso – islom, nasroniylik va yahudiylikning muqaddas kitoblarida nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri bo'lib, yer yuzidagi mavjudotlarni katta baxtsizlikdan omon saqlab qolganligi bilan mashhur.

⁵⁶ Ализаде А. Исламский энциклопедический словарь. . – Ансор.2007. 445-447-стр.

⁵⁷ Эшонкулов Х. Алишер Навоий ғазалиётидаги ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили . Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. –Б.193.

Shoira Miskin she'riyatida Muso timsoli «Yahyoullohi Muso» sifatida ta'riflanadi. Zakariyo (Zikriyo) payg'ambar asosan xalqni ruhlantirib, insonlarga umid berib, ularni taqvo va sajdaga chorlagan. Zakariyo shoira Muslihabegim Miskin ijodida Zikriyo nomi bilan tilga olinadi. Zakariyo insonlarni ezgu ishlarni qilishga, qilgan gunohlari uchun afv so'rashga chaqiradi. Miskinda ham istig'for so'rash, umidsizlanmaslik kabi fazilatlarini ulug'lashga alohida e'tibor qaratiladi.

Dovud payg'ambar Qur'onda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri sanaladi, shu bilan birga, Dovud haqida tafsilotlar yahudiylik va nasroniylik diniy adabiyotlarida ham uchraydi, faqat ushbu obraz mazkur manbalarda «David» nomi bilan talqin etiladi.

Muslihabegim Miskining «Yaktaraf dunyoyi dun, jurm-u isyon yaktaraf» («Dunyo dun bir taraf-u, gunoh-u isyon bir taraf») satri bilan boshlanuvchi 26 baytdan iborat g'azalining dastlabki olti baytida 8 nafar payg'ambarlar, 1 nafar ular bilan bog'liq qur'oniy qissa qahramonlari hamda Layli-yu Majnun singari adabiy qahramonlarga talmih qilishi Allohga sidqiy muhabbat bilan ibodat talqin etilgan shoira she'riyati uchun bu obrazlar muhim badiiy funktsiya bajarishidan dalolat beradi:

Yaktaraf dunyoyi dun, jurm-u isyon yaktaraf,
Yaktaraf in umri ko'toh, dog'i hijron yaktaraf.
Odam-u Havo kujo shud, Iso-yu Maryam qani,
Yaktaraf in Yusuf-u Ya'qubi Kan'on yaktaraf.
Hazrati Ayyubi Sobir sabr karda dar balo,
Yaktaraf Yahyoullohu Musoyi Imron yaktaraf.
Zikriyo-yu hazrati Dovud payg'ambar qani?
Yaktaraf payg'ambaron-u Sohibi Furqon yaktaraf.
Vola-yu shaydo dar ishq tu gashta mubtalo,
Yaktaraf Layli-yu on Majnuni nolon yaktaraf [1962,3^b varaq].

Ta'kidlash lozimki, ushbu g'azalning maqta'si va boshqa baytlaridagi ayrim so'zlarnigina tarjima va izohini keltirish o'zbek she'rxoni uchun ham tushunilishini ta'minlaydi. Zero, shoira yashagan davrida Buxorodagi o'zbek-tojik ko'p tilliligi aksariyat kishilar uchun tushunarli sanalgan. G'azal matla'sida «*Dunyo dun bir taraf-u, gunoh-u isyon bir taraf, Bu qisqa umr bir taraf, hijron dog'i bir taraf*» mazmuni o'z ifodasini topgan. Bunda shoir bu dunyoning inson uchun sinov maydoni sifatida berilganiga e'tiborni qaratadi. Ayniqsa, unda qisqa umrning bir tarafligi bilan hijron dog'ining bir taraf holida qiyoslanishi aynan dunyoning sinov maydoni ekanligini eslatib qo'yadi. Inson umri qisqa bo'lsa-da, bu g'ariblikda qolgan diydortalab inson uchun diydordan

ayriliq azobi bir taraf bo'lib ko'ngilni ezadi. Shundan keyingi baytlarda qur'oniy qissa qahramonlarining hayotiga talmeh qilish bilan shoira umrning o'tkinchiligiga urg'u beradi. Ularda Odam (a.s.) bilan Momo Havoning qayerda qolganligiyu Iso (a.s.) va Maryamning qayerdaligi tasviridayoq shu qahramonlar hayoti she'rxon ko'z o'ngida gavdalana boshlaydi. Ya'qub (a.s.)ning o'g'li Yusuf (a.s.)dan ayrilganligi keyingi misralarda eslanadi. Shu tariqa Yahyo (a.s.), Muso (a.s.), Zikriyo (a.s.), Dovud (a.s.) qayerdaligi xususida tajohuli orif badiiy san'ati vositasida ritorik so'roq hosil qilinib, ularning barchasi o'tib ketganligi yashirin tasdiqlanadi. Navbat «Sohibi Furqon», ya'ni Qur'on sohibi Muhammad (s.a.v.)ga keganida, barcha payg'ambarlar bir taraf ekanligi-yu «Sohibi Furqon»ning bir tarafligini ta'kidlash bilan Muhammad (a.s.)ga Qur'on nozil qilinishi bilan islom dinining mukammallashuviga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, qur'oniy qahramonlar obrazlariga murojaat etishdan ko'zlangan adabiy niyati Muhammad (a.s.) obrazini to'laqonli yaratish ekanligini sezdirib qo'yadi. Keyingi misralarda oshiq-u ummatiga g'amxo'r «Sohibi Furqon»ning ishqida Layli bir taraf-u, nolon Majnunning bir tarafligi tasvirida o'zining ham shunday ishq bilan yashayotganini ma'lum qilib o'tadi. Shoira dunyoning o'tkinchiligi badiiy talqinida farishtalar obrazidan ham unumli foydalanadi. Ayniqsa, inson vafotidan so'ng uni qabrda so'roq qiladigan Munkar Nakir farishta obrazini badiiy ifodalash bilan adabiy niyatini ta'kidlashga muvaffaq bo'ladi:

Meravad dar zeri xoki tiyra oxir odami,

Yaktaraf Munkar Nakir-u qabri larzon yaktaraf [1962,3^b varaq]

Mazmuni: *Oxir-oqibatda odam tuproq ostiga ketadi, Munkar Nakir bir tarafu, titrayotgan qabr bir taraf.*

Taxminan VII asrda yashagan Ali ibn Abu Tolib ham Muslihabegim devonida alohida urg'u berilgan timsollardan biri hisoblanadi. Abu Tolib o'ziga xos yetakchilik xususiyatiga ega bo'lgan, jang hamda yurishlarda yuksak mahorat va jasorat namoyon etib, notiqlik qobiliyati bilan ham ajralib turgan. Islom taqvodorlari uni to'rt xalifadan biri sifatida e'tirof etib, ba'zilar hatto ilohiylashtirish darajasigacha boradilar. Miskin g'azallarida tasvirlangan Ali timsoli «Ali Murtazo» tarzida tilga olinadi hamda uning muloqotlari tasviri badiiylashtiriladi. Xususan, shoiraning «Yak hikoyat yod doram az rasuli insu jon...» misralari bilan boshlanuvchi she'riy hikoyatida Ali va Muhammad payg'ambar o'rtasida muloqot aks ettiriladi:

Guft hazrat: «Yo Ali, chun kori toat digar ast,

Kardani ummat dar in soat shafolat digar ast [1962,5^b varaq].

Mazkur hikoyatning o'zida Miskin yana bir necha qahramonlarning nomlarini ham keltiradi. Masalan, Ali Murtazoning turmush o'rtog'i, Muhammad payg'ambarning qizlari Fotima, farishtalardan Jabroil. Bu qahramonlar shoira hikoyatining asosiy ishtirokchilariga aylanadi. E'tiborli jihati shundaki, Hazrati Abu Bakr Siddiq va Hazrati Usmon singari xalifalar shoira tomonidan «Hazrat» tarzida e'zozlanadi.

Muslihabegim Miskinning Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan qator g'azal va hikoyatlarida uning zavjasi Oysha roziyallohu anhu timsoliga murojaat qilinadi. Xususan, Muhammad alayhis-salomning vafotiga bag'ishlab bitilgan «Dar bayoni vafoti Rasul sallallohu alayhi va sallam...» sarlavhali hikoyati buning yorqin namunasidir:

Oysha gufto ki: «Hazrat notavon,

To ki natavonand dar masjid ravon [1962,7^b varaq].

Muslihabegim Miskinning mazkur she'riy hikoyatida payg'ambar alayhis-salomning nabiralari, Hazrati Ali va Fotimaning o'g'illari Hasan va Husan timsollari ham shoira nazaridan chetga qolmagan.

Ba'd az on omad Hasan ham bo Husayni Karbalo,

To nishastand nazdi hazrat on du bog'i Murtazo,

Guftand: «Ey bobo, ki taxte shud paydo az havo,

Xufta budi tu ba boloyash, ayo sadri safo [1962,11^a varaq].

Shoira devonlarida o'ziga xos mavzulardan biri sifatida e'tirof etiladigan yana muhim bir jihat – Muhammad payg'ambar obrazining ifodalanishi va tasvirlanishi bilan bog'liqdir. Xususan, «*Ki on payg'ambari olam kujo raft..*», «*Darig'o, sarvari olam az in dunyo guzasht*», «*On guli nav rastai mo oxir az jahon raft*», «*Har chun nozanini sar to qadam latofat*», «*Zi hijroni Muhammad sad hazoron diyda giryonast*», «*Rahm kun bar osiyonat, yo Muhammad*» kabi misralar bilan boshlanuvchi g'azallar Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan. Ularda Muhammad (a.s.)ning diydorlarini jannatda ko'rish istagi bilan bitilgan oshiqonalik, u zotning fazilatlarini vasf etish, shafolatlariga noil bo'lish istagi hamda Alloh va mo'minlar orasidagi elchi ekanliklari badiiy talqini ustuvorlik qiladi. Shoira g'azallarida «Muhammad», «Muhammad Mustafo», «Rasul» singari so'zlar bilan bir qatorda Muhammad (a.s.) «shohi ummat» («ummatning shohi»), «shohi payg'ambaron» («payg'ambarlar shohi»), «shahanshoi du olam» («ikki dunyo shahanshoi»), «afzali payg'ambaron» (payg'ambarlarning afzali), «pushti panohi ummaton» («ummatlarning pushti panohi») tarzida ulug'lanadi:

Ey shahanshoi du olam, afzali payg'ambaron,

Dar du olam hasti tu pushti panohi ummaton [1962, 80^a varaq].

Mazmuni: Ey ikki olam shahanshoi, payg‘ambarlarning afzali, ikki olamda ham sen ummatlaring pushti panohisan.

Shoiraning aksariyat ruboiylarida Payg‘ambar (a.s.)ning shifoati bois gunohlarda forig‘ bo‘lishga urinish, buning voqeylanishi uchun Allohga tazarru‘ qilishda ham Muhammad (a.s.) obrazidan unumli foydalanilganligi kuzatiladi:

Yo rab, shafe‘i mo kun ro‘zi jazo Muhammad,

Az lutf osiyonro sozi g‘ariqi rahmat,

Baxshoy jurmi moro az lutfi xesh, yo rab,

Joyi hama osiy, yo rab, bekun ba jannat [1962, 80^a varaq 3;80].

Mazmuni: Yo rab, jazo kuni Muhammad shifoatiga bizni noil qil. Lutfdan gunohkorlarni rahmatga g‘arq qil. Yo rab, xesh, Muhammad (a.s.) lutfidan gunohlarimizdan o‘t, Yo rab, barcha osiylarning joyini jannat qil.

Oldingi faslda e’tirof etilganidek, ushbu ruboiyda Payg‘ambar (a.s.)ni «xesh» deb atalgani kuzatiladi. Shoir g‘azallarida xalifayi roshidon obrazlari ham Muhammad (a.s.) vasf etilishi jarayonida uchrashi tez-tez kuzatiladi. Shoiraning «*Ey shoh, tuyi az hama kas sarvari a‘lo...*» deb boshlanuvchi muxammasida to‘rtta xalifa ham e’tirof etiladi:

Ey podshohi, har du jahon, shoh Bu Bakr,

Yori tu buvad hazrat Bu Bakr ham Umar.

A seyom buvad Usmon, chahorum- shahi Haydar,

On shohi Husayn-u Hasan- soqiya Kavsar.

Dorand zi tu umid shifoat hama fardo [2;162].

Mazkur muxammasda Muslihabegim payg‘ambar Muhammad Mustafoning izdoshlari Bu Bakr (Abu Bakr)ni xalifalarning kattasi, Umarni uning davomchisi, uchinchisi Usmon, to‘rtinchisi esa Husayn va Hasanning otasi Haydar (Ali)ni sanab o‘tadi.

Muslihabegim Miskinning «Iymon ovarani Qusayr ibn Omir...» sarlavhasi bilan keltirilgan fors-tojik tilidagi nazmiy hikoyatida Islom dunyosining qator namoyandalari, qolaversa, payg‘ambarning oila a‘zolari ham tilga olinadi. Muhammad payg‘ambar va uning xotini Oisha o‘rtasida savol-javob dialog shaklida keltiriladi:

O‘shal kun Oisha dediki: « Yo shoh,

Ki sizni qildi Haq olamg‘a bir Moh [1962,140^b].

Hikoyatda Oishaning ta‘rificha, Parvardigor bu olamga Muhammadni Moh («Oy» , «Nur») qilib yuborgan. Ushbu hikoyatning o‘zida payg‘ambarning kuyovi Ali – Ali Murtazo, qizi Fotima – Fotimayi

Zahro, Ali va Fotimaning o'g'illari Hasan va Husaynlar to'g'risida ham so'z boradi.

Shoiraning «*Oh az in dunyoyi foniyy barno raft, raft...*» misralari bilan boshlanuvchi g'azalida boshqa payg'ambarlarning nomlari zikr qilinib, bu dunyoda hech kim abadiy emasligini, hattoki, payg'ambarlar ham Allohning ixtiyori bilan bu foniyy dunyoni tark etganliklari e'irof etiladi:

*Oh az in dunyoyi foniyy barno raft, raft,
Odam-u Havo chunon az dori dunyo raft, raft.
Jumla payg'ambaron Iso-yu Maryam kani?
Oqibat onjjumlagi az dori dunyo raft, raft.
Hazrat Ya'qub ham bar dog'i farzandash mudom,
So'xt az dardi g'amash oxir zi dunyo raft, raft [972/1,49^b].*

Shoira g'azallarida qur'oniyy qahramonlar tilga olinganida, tabiiyki, Muhammad (a.s.) ularning sardori, barcha mo'minlarning shafaatchisi sifatida talqin etilib, u zot bilan lirik qahramonning ko'rishish istagi borligi ma'naviy muhabbatning bir ko'rinishi sifatida talqin etiladi. Ushbu g'azal matla'sida vasf etilgan barnoning ayni foniyy dunyodan ketishiga oh chekilishi zahirida ham ana shunday oshiqlik o'z ifodasini topgan. G'azalda radifning «raft, raft» tarzida ma'noni kuchaytirilgan holda takrorlanishi achinish hissini yanada oshirishga imkon hosil qilgan. Odam-u Havoning bu dori dunyodan ketgani, bunda jumla payg'ambarlaru, Iso-yu Maryamning ko'rinmaganligi, oqibatda bu dori dunyodan barchaning ketib-ketib qolgani tasvirlari she'rxonni mushohadaga chorlaydi. Shoiraning farzandlaridan birin-ketin ajralishi Yusuf (a.s.)dan ayrilib, g'am uyiga qolgan Ya'qub (a.s.) qismatini ko'ngliga keltirishiga omil bo'ladi. Shu bois u bu qur'oniyy qahramonlarga tez-tez murojaat qiladi. Hazrati Ya'qubning farzand dog'ida mudom g'am dardida yonib, bu dunyoni oxir tark etgani shoira qismatini xotirga keltiraveradi. Miskin ushbu g'azalda Zikriyo (Zakariyo), Ayub (a.s.) kabi payg'ambarlarni ham eslab o'tib, dunyoning o'tkinchiligidan ogohlikka chaqiradi.

Muslihabegim Miskin nazmiyatida islom olami, payg'ambarimiz Muhammad alayhis-salom va uning sahobalari, ahli bayti madhi bilan bog'liq diniy-falsafiy mavzular salmoqli o'rin tutadi. Albatta, shoira nafaqat ijodkor, balki o'z nazmiy asarlarida ba'zida asosiy qahramondir, biroq misralardagi «man» va «men» timsollari doimo individual xarakterga ega bo'lib qolmay, shu holatdagi barcha insonlarni mujassamlashtiradi. Islomdagi itoatkorlik, istig'for so'rash, sabr va ezgu amal ijodkorning ijodida butun bo'y-basti bilan gavdalanadi.

Hazrat Boboyi Samosiy, Xo'jayi O'bon, Hazrati Og'oyi Buzurg, G'avsul A'zam kabi obrazlar Miskin devonlarida salmoqli o'rinni egallagan tarixiy shaxslardir.

Muslihabegim Miskin Naqshbandiya tariqatiga e'tiqod qo'ygan, hayoti davomida sabr-u toqat yuksak insoniy fazilat ekanini amalda isbotlagan. Shu bois ham u pirlardan sanalgan Boboyi Samosiy nomini ham eksak ehtirom bilan tilga oladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, shoira naqshbandiya tariqatining vakili Boboyi Samosiy qadamjosiga juda ko'p tashrif buyurgan. Bu ziyoratgoh Buxoro viloyati Romitan tumanida joylashgan.

Samosiy, Xoja Muhammad Boboyi Samosiy – xojagon-naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi, buxorolik yetti pining beshinchisi. «In g'azal az baroyi Boboyi Samosiy...» («Bu g'azal Boboyi Samosiy haqida») sarlavhali quyidagi g'azal fikrimizning dalilidir:

*Omadam bahri ziyorat in zamon dar oston,
To shavad oson maro in mushkili bor garon.
Dardmandam, mustamandam bahri darmon omadam,
Yak nazar sozed maro, ey oftobi du jahon.
Osiyam, bechoraam doram ba dil sharmandagi,
Zi on ki on holi taboham bar shumo boshad ayon.
Omadam, ey hazrati Bobo, man az bahri davo,
Zi rahi ixlos benihodam sari xud oston.
Bekas-u sargashta-yu hayron-u muztar mondaam,
Mekunam har ro'z-u shab man nola-yu oh-u fig'on.
Miskini bechoraam – aftoda dar girdobi g'am,
Rahm kun bar holiman, yo rab ba haqqi nazdigon. [1962,12^b*

varaql.

Mazmuni: Bu zamon ko'p miqdorda yog'iladigan mushkulim oson bo'lsin deb, ziyorat uchun ostonasiga keldim. Dardliman, qayg'uliman, darmon istab keldim. Ikki jahon oftobi menga nazar soling. Osiyman, bechoraman, ko'nglimda sharmandalik bor, toki xarob bo'lgan ahvolim sizga ayon bo'lsin. Ey Hazrati Bobo, davo istab, ixlos qilib ostonaga keldim. Kimsasiz, sargardonu, hayronu, nochor qoldim. Kunu tun men nola va ohu fig'on qilaman.

G'am girdobida qolgan darmonsiz, bechora, faqirman. Yo Rab, suyuklilaring haqqi menga ham rahm qil.

Mo'min har qanday istagini Allohdan so'rashi kerak. Ushbu g'azalni o'qish jarayonida, shoiraning bu boradagi qarashlarida noqislik bor, degan fikr ko'ngildan o'tadi. Biroq g'azal maqta'sida najotni Allohdan so'rab,

suyuklilarni robita sifatida keltirgani u haqidagi fikrning tamomila ijobiy tomonga o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Muslihabegim Miskin Islom olamida taniqli bo'lgan arboblarning qatorida o'zi pir sifatida etirof etgan, xalq orasida G'avsul A'zam yoki Muhyiddin Piridastgir nomlari bilan mashhur bo'lgan Abdulqodir Jiloniy haqida ham yozadi, barcha nazmiy asarlarida bo'lgani kabi unga ham yuksak ehtiromni namoyish etgan holda murojaat qiladi. Shu o'rinda ushbu shaxs haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirgan holda quyidagilarni ma'lum qilish o'rinlidir.

To'liq ismi Abu Muhammad Muhyiddin Abdulqodir ibn Abu Solih Abdulloh bo'lib, otalari Abu Solih binni Muso Jangido'st sharif Hazrati Hasan (r.a) avlodlaridan, onalari Ummixayr Fotima sayyida binni Abu Abdulloh Hazrati Husayn (r.a.) avlodlaridandir.

Islom dunyosining aqtobi arbaa (to'rt qutbi)ga mansub bu zot qodiriylik tariqatining muassisi bo'lgan. Bu tariqatning bosh dasturi "mashg'ullik ila forig'lik» (o'zing dunyo bilan mashg'ul bo'lgan paytda diling undan forig' bo'lsin)dir. «Ahd» bilan kirilmog'i lozim bo'lgan bu tariqat Misr, Andalus, Shom, Bag'dod, Onado'li, Markaziy Osiyo va Hindiston hududlarida tarqalgan. Hazrati Navoiyning yozishicha, «Shayx Muhyiddin Abdulqodir Jiliy karomatlari tavotur (uzluksiz)... jahon shayxlarining birortasiga bunday karomatlari zohir bo'lmagan» .

«G'avsul-A'zam» ismida mashhur bo'lgan Shayx hazratlari Muso binni Yununiy, Nuriddin Ali Shattanafiy, Muhammad Todafiy, Muhammad Diloiy, Ibn Hojar, Mulukshoh Siddiqiy, Muhammad Mir Olim, Sharoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xojazoda Ahmad Hilmiy kabi ulamolarning tazkira va maqomotlarida ulug'langan.

Hazratning «Al-G'uniyatu li-tolibi tariqul-Haq», «al-Fathu-r-Rabboniy val-Fayzu-r-Rahmoniy» («Sittin majolis»), «Futuhu-l-G'ayb», «Hizbi basharu-l-hayrot», «al-Mavohibu-r-rahmoniyya val-Futuhu-r-rabboniya...», «Jalou-l-Xotu», «Yavoqutu-l-hikam», «Devoni Hazrati G'avsul-A'zam» («G'azaliyoti Muhyi») kabi asarlari ma'lum⁵⁸.

«Nigar ki zori mustaram, yo shoh Muhyiddin vali ...» misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida shoira G'avsul A'zamga murojaat qilarkan, uning diydoriga mushtok ekanligini, firoqida ko'zlari yosh ekanligini oshkor etadi:

*Nigar ki zori mustaram, yo shoh Muhyiddin vali,
Az furqatat chashm taram, yo shoh Muhyiddin vali.*

⁵⁸ *Ислом тасаввуфи манбалари. Тасаввуф назарияси ва тарихи, . – Тошкент,-2005.- . –Б.13.*

*Ham dardmandam ham g'arib shoho tuyi bar man tabib,
Diydori xudro kun nasib, yo shoh Muhyiddin vali [1962,79^b
varaql].*

Shoira o'zini dardmand va g'arib sifatida tavsiflarkan, pirini shoh va tabib sanab, undan davo istaydi. Tabiiyki, bu davo ko'ngil iztiroblariga malham bo'lgulik ruhiy yaqinlikdir. Keyingi misralarda ham aynan ushbu mohiyatni saqlab qolgan holda, shoira Abdulqodir Jiloniyni Muhammad payg'ambarning ko'zlaridagi nur deb e'tirof qilarkan, uni avliyolarning a'losi nisbati bilan ham maqtaydi:

*Ey nuri chashmi Mustafo, ey dardmandonro davo,
E'u afzali kull avliyo, yo shoh Muhyiddin vali [1277,79^b varaql].*

Miskinning «*Maro xon az sakon, ey shoh, jamolatro namo, ey moh ...*» misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida Abdulqodir Jiloniyning eng asosiy xislatiga urg'u beriladi, shoira uning dardlarni bartaraf etuvchi, kishilarning mushkulini oson qiluvchi hojatbaror sifatida tasvirlaydi:

*Misoli murg'i nim bismil zi ishqat muhtalo in dil,
Ki doram qissai mushkil, ayo ma'shuqi rabboniy [1277,76^b
varaql].*

Mazkur misralarda shoira o'zi muammolar girdobida ekanligini, mushkul qissasi borligini bildirib, o'z piriga yuzlanadi. Keyingi misralarda esa undan ko'mak so'raydi, mushkulini oson qilishini so'raydi.

*Bekun hal mushkili moro ravo kun hojati moro,
Nazar kun so'yi man, shoho, ayo ma'shuqi rabboniy [1277,76^b
varaql].*

Bunday iltijolar zamirida vasf etilayotgan manzurning «ma'shuqi rabboniy» ekanligi nazarda tutiladi.

Mumtoz shoirlar ijodida kuzatilgani singari Muslihabegim Miskin she'riyatining ham asosiy obrazi lirik qahramon shoira o'zidir. Uning hasbi hol mavzusida bitilgan asarlari tahlilida ko'rib o'tilganidek, shoira o'z she'rlarida asosan mushtipar ona qiyofasida namoyon bo'ladi. U taqdiridoshi shayx Abdulvohid obrazini, garchi hayotligi davridayoq undan ayro yashashga majbur bo'lgan esa-da, dono, donishmand, oqil, toat-u ibodatda sobit shaxs sifatida tasvirlaydi. «Yusufi soniy» deya ta'riflangan o'g'li Husayn, «*xush xulq-u, shirin suxan-u, zebo-yu porso*» tarzida vasf etilgan qizi va 2-3 yasharligida vafot etgan o'g'lini bot-bot eslab she'rlar yozadiki, shoira she'riyatida bu obrazlar uning hasbi holining badiiy ifodasida muhim o'rin egallaydi. Bu ayriliq azoblari lirik qahramonning nolon bulbulu jununkor Majnun obrazlariga qiyoslashga omil bo'ladi.

Muslihabegim Miskin she'riyatining asosini sidqan toat-ibodat talqini, Alloh va uning rasuliga nisbatan diydortalablik motivlari tashkil etadi. Shu bois u Muhammad (a.s.) obrazini she'riyatining lirik qahramonidan keyingi asosiy obraziga aylantiradi. Odam (a.s) va Havo, Ya'qub (a.s.), Yusuf (a.s.) va Zulayho, Ayub (a.s.), Muso (a.s), Dovud (a.s.), Iso (a.s.) va Maryam, Zikriyo(a.s), Ibrohim (a.s.) sinagri payg'ambarlar va ular bilan eslanadigan qur'oniy qissa qahramonlari, Abu Bakr, Umar, Usmon, Aliyi Murtazo, Payg'ambar (a.s.) ahli baytlaridan Oysha, Fotima, Hasan, Husan, sahobalardan Ukosha singari qahramonlar obrazlari Muhammad (s.a.v.) vasf etish va dunyoning o'tkinchiligini badiiy ifodalashda shoira uchun muhim poetik vazifani bajaradi. Ba'zan qo'llanuvchi Munkar Nakir, Jabroil, Azroil singari obrazlar ham ushbu g'oyalar talqiniga xizmat qildiriladi.

Shoira she'riyatida Yusuf (a.s.) Muhammad (a.s.) obrazidan keyin eng ko'p murojaat etilgan payg'ambar obrazi sanaladi. Ya'qub (a.s.)ning o'g'lidan ayrilib, g'am uyida iztirob chekishi bilan shoira Yusuf sifat farzandlaridan ayrilganligi orasida uyg'unlik ko'radi. Ana shunday badiiy lavhalar tasvirida shoira bu ikki payg'ambar obrazidan ijodiy foydalanadi. U o'rni bilan Vomiq, Uzro, Farhod, Shirin, Layli, Majnun singari an'anaviy adabiy qahramonlarga murojaat etib, Muhammad (s.a.v) va G'avsul A'zam – Abduqodir Jeloniy, Og'oyi Buzurg – Qizbibi, Boboyi Samosiy singari pirlarga bo'lgan ma'naviy muhabbatini badiiylashtiradi. Nomlari keltirilgan pirlar obrazi ham shoira she'riyatining muhim qahramonlaridir. Ular vositasida Muslihabegim Miskinning achchiq qismati o'quvchiga badiiy talqin etilishi bilan ular robitasida Allohning lutfiga sazovor bo'lish istagi badiiy talqin etiladi.

2.3. Muslihabegim Miskin she'riy hikoyatlarining muhim poetik xususiyatlari

Muslihabegim Miskin devonlarida o'zbek va tojik tillarida masnaviyda bitilgan she'riy hikoyatlar ham salmoqli o'rin tutadi. «Yak hikoyat yod doram az rasuli ins-u jon», «Darin daftar kunam man yak hikoyat» [1962,4^a varaq], satrlari bilan boshlanuvchi, «Dar bayoni vafoti rasul sallallohu alayhi vas-sallam» [1962,7^a varaq], «Darin olam se bibi pok budand [1962,12^b varaq], «Bayon sozam zi ba'd az xatmi eshon» [1962,15^b varaq], «Nabiyi Hay tilab mardi maoni» [1962,138^a varaq], «Dar bayoni hikoyati Qaysar ibn Omir» [1962,140^b varaq], «In hikoyat savdogar ki dastgiri kardani saxovatash» [1962,144^a varaq], «G'ornomayi rasul» [1962,147^a varaq] sarlavhali, shoira shoiraning hasbi holi badiiy ifodasi

deya talqin etilgan shayx Abdulvohidga bagʻishlangan «Ki dar shahri Buxoro buvad yak darvishi donoye» [1962,2^a varaq] hikoyatlari shular jumlasidandir. Ijodkor oʻzining aksariyat hikoyatlarida paygʻambarimizga bagʻishlangan ibratli rivoyatlarni asos qilib oladi. Jumladan, uning «Dar bayoni vafoti rasul sallallohu alayhi vas-sallam» nomli tojik tilida yozilgan hikoyatidagi voqealar tizimi bilan Nosiruddin Rabgʻuziyning «Qisasi Rabgʻuziy» asarida keltirilgan «Rasul alayhis-salom vafoti soʻzlari»⁵⁹ nomli nasriy hikoyatidagi adabiy lavhalar oʻrtasida oʻzaro mushtarakliklarning mavjudligi mushohadalarimizga asos boʻladi. Ayonlashadiki, Muslihabegim Miskin paygʻambarimizning goʻzal xulqlar bilan ziynatlangan ulugʻ zot sifatida musulmonlarni doimo ezgu amallar sari undaganliklari, dunyo hoyu havaslariga zarracha parvo qilmay faqirlikni faxr bilib yashaganliklari va sahobayi kiromlar ham har jihatdan u kishidan oʻrnak olishga intilganliklarining maftuni boʻlgan. Shu bois shoira ana shunday mazmundagi rivoyatlarga nazmiy jilo berib, ularni keng targʻib qilishga intilgan.

Muslihabegim Miskinning hikoyatlarida nomi zikr etilgan sahobalardan biri Ukkosha ibn Mihson boʻlib, ushbu qahramon Nosiriddin Burhoniddin Rabgʻuziyning «Qisasi Rabgʻuziy»sida ham eslab oʻtiladi. Manbalarda mazkur sahobaning toʻliq ismi Ukkosha ibn Mihson ibn Xurson ibn Qays Murra Asadiy boʻlib, uni Abu Mihson ham deb ataganlar. Rasululloh zamonlarida Banu Umayya qabilasining yetakchisi boʻlgan, oʻzining oqilligi, sergʻayratliligi hamda tadbirkorligi bilan ajralib turgan. Bu sahoba Uhud, Handaq kabi barcha safarlarda ishtirok etgan, hatto Badr kunida qilichi sinib qolganida, Muhammad paygʻambar unga bitta tayoq berganliklari, ushbu tayoq qilichga aylanib qolganligi haqida ham maʼlumotlar uchraydi. Hatto Rasululloh Ukkosha ibn Mihsonning barcha ezgu amallariga guvoh boʻlib, uni jannatga kirishini bashorat qiladilar⁶⁰.

Kasir ibn Solt (roziyallohu anhu) rivoyat qiladi: «Ukkosha ibn Mihson (r.a.) Rasululloh (s.a.v.) vafotlariga qadar Madinani tark etmadi. Paygʻambarimiz (a.s.) olamdan oʻtganlarida, Ukkosha (r.a.) qirq toʻrt yoshda boʻlgan. Soʻng Abu Bakr Siddiq (r.a.) uni Yamanga yubordi». Ukkosha ibn Mihson (r.a.) dan sahobalar Abu Hurayra hamda Ibn Abbos (r.a.) hadis rivoyat qilishgan.

⁵⁹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-жилд. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. –Б 192-197.

⁶⁰ <https://www.qadriyat.uz/tarix/sahobalar/1448-ukkosha-ibn-mihson>

Miskinning «Dar bayoni vafoti rasul sallallohu alayhi va sallam...» hikoyatida Ukkosha ibn Mihson bilan bogʻliq quyidagi holat qalamga olinadi. Dastavval ijodkor paygʻambarning oʻlim toʻshagida yotganligi bayonini keltirarkan, atrofida oila aʼzolari-yu, sahobalarining aziyatga tushib qolganlarini yaqqol tasvirlaydi:

Vaqti on omad ki on shohi jahon,

To ki shamshiri ajal sozad nishon [1962,7^b varaq].

Shu bilan birga, paygʻambarning ahli ayoli Oysha(r.a.) u zotning hatto masjidgacha borishgacha majoli yoʻq ekanligini maʼlum qiladi.

Oysha gufto ki: «Hazrat notavon,

To ki natavonand dar masjid ravon [1962,7^b varaq].

Voqealar silsilasida aynan Ukkosha ibn Mihson ham ishtirok etgan suhbat nazmiy dialogda aks ettirilgan. Paygʻambar bomdod namozidan soʻng minbarda oʻzining boqiy dunyoga rixlat qilishi tobora yaqin qolayotganligini his qilgan holda izdoshlariga yuzlanib, namoz va roʻzani kanda qilmaslikni, yetim-esirlar hamda beva-bechoralarga bosh boʻlishni uqtiradi. Mazkur holat Miskin tomonidan badiiy jihatdan taʼsirli tarzda yuksak iqtidor bilan tasvirlanadi.

... Ham namoz-u roʻzaro barpo kuned,

Har chi farmud xudo barjo kuned [1962,8^b varaq].

Mazmuni: Ham roʻza, ham namozni barpo qilib, Xudo nimani buyurgan boʻlsa shuni bajaring.

Aynan mazkur jarayon Nosiriddin Rabgʻuziyning hikoyatida ham uchraydi, ammo unda muallif Muslihabegimdan farqli tarzda Rasululloh oldiga arab qiyofasida Azroil kelganligini hamda quyidagilarni oʻz sahobalariga yetkazishi joizligini taʼkidlaydi: «Azroil bir badaviy arabtek boʻlub kirib keldi. Tizin choʻkub oʻlturdi. Ozin-ozin Rasulqa yaqinroq keldi, quloqiga soʻzladi. Yana ena chiqti. Rasul alayhis-salom holi aynadi Telim oh qildi, yigʻladi. Sahobalar qamugʻ yigʻlashtilar. Aydilar: «Yo Rasululloh, bu arab kim erdi, sizga ne tedi? Holingiz aznadi». Aydi:«Ey yoronlarim, aziz doʻstlarim, ul kelgan Malak ul-mavt qarindoshim Azroil erdi. Oʻsh qarindoshim Jabroilma hozir turur, manga soʻzlayur: Ummatingga salom tegurgil, boʻgʻuz uchun imonni ilikdin chiqarmasunlar teb. Shaytonni, nafsu havoni iearmasunlar, shak va sharikka insunlar. Koʻni imongʻa berk yapushsunlar, oʻlumni unutmasunlar. Hiqd va hasaddin iroq tursunlar, shariʼat ahkomini berk tutsunlar. Dunyoga koʻngul bogʻlamasunlar, Tengri azza va jalla yorliqin ogʻirlasunlar. Oʻgʻil-qizqa osh, etmak otasi boʻlmasunlar— dini islom otasi boʻlsunlar. Yovuz esh, qoʻldoshdin yigʻilsunlar. Besh namozni azoqin tutsunlar. Qul kungni ezgu

tutsunlar, darvishlarga rahm qilsunlar. O'gsuzlarga shafqat qilsunlar, qazg'ulug' munglug'larqa bo'lushsunlar. O'lumga anuq tursunlar, qiyomat ishin bitursunlar teyu turur»⁶¹.

Badiiylik nuqtayi nazaridan Miskinning hikoyati mukammal ko'rinsa-da, ma'lumotlar silsilasi hamda tafsiloti nuqtayi nazaridan Rabg'uziyda har bir jihat bayon tarzida bo'lsa-da, imkon qadar kengroq aks ettiriladi.

Rasululloh o'limi oldidan barchadan rozi-rizolik so'rarkan, birovning ko'ngliga ozor bergan bo'lsa, albatta, uzr so'rashini ma'lum qiladi va shu bilan birga, atrofdagilariga uch marta shu mazmunda so'roq beradi.

*Har kasero qarz boshad yo qasos,
To kunand moro dar in olam xalos
To ki se navbat bego'sh in nido,
Andar on soat ki mekard iltiyo [1962,8^b varaq].*

Ushbu misralar mazmunidan shuni anglash mumkinki, payg'ambar kimdan qarzi bo'lsa yoki kim undan qasos istasa, u tayyor ekanligini e'tirof etib, uch marotaba ahli jamoaga xitob qiladi. Nosiriddin Rabg'uziyda esa mazkur holat quyidagicha ifoda topgan: «Ey mo'minlar, kim ersaning manim uza hech da'vosi va husumati bormu?» Kim ersa javob aymadi. Ikinch so'rdi, kim ersa javob aymadi». Uchunchida Ukkosha otlig' sahoba qo'pti, aydi: «Yo Rasululloh, manim bir da'vom bor». «Aytg'il», tedi.

Aynan ushbu nuqtada navbatdagi farqni kuzatish mumkin bo'ladi, zero, Rabg'uziyda payg'ambarning uchinchi xitobidan keyin Ukkosha so'z qotadi, boshqalar esa jim turadilar. Ammo Muslihabegim Miskin hikoyatida esa uchinchi xitobdan so'ng, avvalo sahobalar Rasulullohga qarata undan mudom rozi ekanliklarini, unga jonlari fido ekanliklarini bildiradilar. Ushbu fikrlar bayonini Miskin badiiy mahorat bilan ifodalaydi:

*On zamon barxost az yoron fig'on,
Guftand: «Ey payg'ambari oxir zamon.
Sad hazoron joni man bar tu fido
Bod, ey shohi rasuli anbiyo.
Haq turo boshad ba moyon mursalin,
To ki moro bar tu Haq boshad yaqin» .*

Aynan mana shu munosabatdan so'ng Ukkosha o'rta qatnash chiqadi hamda qasos ilinjida ekanligini e'tirof etib, barchani hayratga soladi:

⁶¹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-жилд. – Тошкент: Ёзувчи 1991,– Б. 192-197

*Ba'd az on barxost Ukkosha zi jo,
Guft bo hazrat: «Ayo sadri safo.
Rafti on ro'ze ki dar jangi Uhud,
Bo jami'i jumlagi yoroni xud.*

Muslihabegim hikoyatida Ukkosha ushbu voqeaning sodir bo'lgan paytiga va joyiga aniq ishora bor (Uhud jangi). Ammo Rabg'uziyda bu jihat ko'zga tashlanmaydi: Aydi: «Bir kun siz safardin kelurda siz tevaga minub, teva urur bo'lub, ul qish qamchi birla uchamqa urdingiz, yavloq og'ridi. yo Rasululloh, uch qurla aymasangiz manma aymas erdim», tedi.

Rabg'uziyning hikoyatida Rasululloh hamda Ukkosha safardan kelayotganligini, u tuyada ekanligini (Ukkosha esa piyoda), shunda Muhammad tuyaga qamchi urganida, u Ukkoshaga tekkanligini, u qattiq og'riganligini, ammo bugun Rasululloh barchaga yuzlanib uch marta so'ramaganida, u buni oshkor qilmasligini aziyat bilan bildiradi. Hikoyatlarning farqli jihatlardan yana biri Rasulullohning Ukkoshaga qasos olishi uchun imkon berishida ko'zga tashlanadi. Miskin payg'ambar kaltak olib kelish uchun Bilolni hujraga yuborganligini ta'kidlasa, Rabg'uziyda «kishi» yuboriladi, aynan Bilol ekanligi aytilmaydi. Shoir hikoyatida tasvirlanishicha, sahobalar fig'on chekadilar, xususan Abu Bakr hamda Umar Ukkoshaga so'z qotib, bu ishdan qaytishni, aksincha, Rasulullohning o'rniga yaxshisi ular (Abu Bakr va Umar)ni qamchilashini aytadilar. Muslihabegimning adabiy mahorati shundaki, u payg'ambar atrofidagi eng yaqin sahobalarni bevosita jarayonda ishtirokini ta'minlashga harakat qilgan, shu qatorda Usmon va Ali Murtazoning ham Ukkoshani bu qilmishdan qaytarishga uringan sahobalar qatoriga qo'shadi. Qiziq tomoni shundaki, to'rttala sahobaning takliflarini Ukkosha qaysarlik bilan rad etadi hamda adolatli qasos olishi kerakligini bot-bot takrorlaydi. Rabg'uziy hikoyatida esa sahobalar aynan nomma-nom keltiriladi, ammo farqli tarzda Usmonning nomi zikr yetilmaydi. Minbarga chiqib ham payg'ambarni urishni istamagan Ukkosha Muhammad (a.s.)dan to'nini yechishini, zero, safar chog'ida u to'nsiz bo'lganligini aytadi. Payg'ambar uning mazkur talabini ham ado etadi, natijada barcha uning tanidagi payg'ambarlik belgisini ko'radilar. Shu asnda Ukkosha maqsadi aynan payg'ambarlik belgisini ko'rmoq bo'lganligini e'tirof etib, payg'ambardan qasos olish fikridan qaytadi hamda barchaning duosiga sazovor bo'ladi. Miskin hikoyatida ham Ukkoshaning maqsadi payg'ambarlik belgisini ko'rish ekanligi ta'kidlanadi.

Muslihabegim Miskin g'azaliyotida payg'ambarimizning barcha ummatlarga birdek shafolatli ekanliklari eng ezgu fazilatlaridan biri sifatida

targ'ib qilinganidek, shoironing she'riy hikoyatlarida ham ayni mavzu ancha mufassal o'zining badiiy ifodasini topganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. «G'ornomayi rasul»da qalamga olingan adabiy lavhalar mulohazalarimizga qanoat hosil qildiradi. Ushbu masnaviyda badiiy in'ikosini topgan mavzu shoironing 68 baytdan tarkib topgan «Yak hikoyat yod doram az rasuli insu jon...» satri bilan boshlanuvchi tojik tilida bitilgan hikoyatida ham yoritilgan. Bu bilan shoira o'zbek va tojik tilida so'zlashuvchi aholini ushbu mavzudan birdek xabardor qilishni istagan bo'lishi ehtimoldan yiroq emas.

«G'ornomayi rasul» 101 baytdan tarkib topgan bo'lib, yuqorida nomi keltirilgan hikoyatdan hajman ancha kattaligi, shunga ko'ra unda voqealar mufassalroq bayon etilgani bilan ajralib turadi. Masnaviyning dastlabki uch bayti an'anaviy hamd va na't uslubida yozilgan. Hikoyatdagi asosiy voqealar to'rtinchi baytdan Muhammad alayhis-salomning tunlarni bedor o'tkazib, «Ummatimni afv et!» – deya Alloh taolaga iltijo etishlari tasviri bilan boshlanadi. Ana shunday kechalarning birida payg'ambarimizning ko'zlarini uyqu ilitadi. Shu payt bir nido kelgani quloqqa chalina boshlaydi:

Dedi: «Yo Mustafo, nedur bu rohat,

Tilama ummatingga endi rahmat.

-Sani ummatingni, - dedi G'affor,-

Ki do 'zax o 'tiga qildim sazovor.

Yaratibman sani bu ummat uchun,

Ki san uxlabsan chun rohat uchun...» [972/1, 133^a varaq]

Muslihabegim Miskin bir lahza ummat tashvishlaridan beixtiyor xoli bo'lib qolgani uchun Alloh rasuliga shunday nido kelganiga e'tiborni qaratish bilan she'rxonni yana bir karra payg'ambarimiz hayotlari davomida juda katta mas'uliyatni qalbdan his etib yashaganlariga amin bo'lishga chorlaydi. Hikoyatdan o'rin olgan keyingi lavhalardagi payg'ambarimizda paydo bo'lgan iztiroblar tasviri o'quvchi qalbidagi ishonchni shubhadan tamomila xoli qilib qo'yadi. Muhammad alayhis-salom g'oyibdan kelgan nido ta'siridan hayron-u lol bo'lib, ko'zlariga yosh olib, nola chekib, parishon bir holatda biyobon sari yo'l oladilar. Oradan ikki uch kun o'tib, Alloh rasulining g'oyib bo'lib qolgani xabaridan sahobalar voqif bo'lishadi. Bu holdan taajjublanib, afsusnadoomat chekib, ko'zlariga yosh olishadi va ummul mo'minin, ya'ni mo'minlarning onasi deya e'zozlangan payg'ambarimizning ayollari hazrati Oishaga murojaat qiladilar. Hazrati Oisha ummat uchun azob sodir bo'lishi xususida oyat nozil bo'lgani bois payg'ambar «Ummatim voh,

ummatim voyki, osiy ummatim holiga yuz voy», - deya fig'on qilib chiqib ketganlarini ma'lum qiladi. Shundan so'ng voqealar rivoji quyidagicha davom ettiriladi:

*Yig'ildi bir yera ashob-u yoron,
Madinani(ng) ichida bo'ldi afg'on.
«Kerakmas, - dedilar, - bizga tan-u jon,
Fido bo'lsun Muhammad yo'lida jon» . [972/1, 134a varaq].*

Yuqorida keltirilgan iqtibosda sahoba va birodarlarning payg'ambarimizga bo'lgan yuksak ehtiromi, samimiy sevgisi o'z ifodasini topgan. Ana shu qalbdagi jo'sh urib turgan mehr ularni ham sahro tomon yetaklaydi. Sahoba-yu yoronlar biyobonda bir cho'ponga duch kelishadi va «g'arib-u benavolarning panohi, osiy ummatning dodxohi»ni yo'qotib qo'yganliklarini unga ma'lum qilishadi.

*Dedi cho'pon: «Man oni ko'rganim yo'q,
Aning otin hanuz eshitganim yo'q.
Vale uch kun bo'lubtur, ey yoronlar,
Kelur bo'tog'idin turfa fig'onlar.
Birov: «Yo ummatim , - deb aylar afg'on,
Ki bilmam man kim erkandur qayu jon.
Qo'yuptur o'tlamoqni jonivorlar,
O'shal tog'sorig'a boqib turarlar...» [972/1, 134a-134b*

varaq]

Shoira Muhammad alayhis-salom osiy ummatning mag'firat etilishini tilab Alloh taolaga munojot qilganliklarini mubolag'ali tasvirlaydi. Ayniqsa, bu o'tli nidolarni eshitgan jonivorlarning o'tlamoqdan qolib, o'sha tog' sari qarab qolishlari tasviri o'quvchida iliq taassurot qoldiradi. Sahobalar tog' tomon yo'l olishadi, undagi bir g'orda payg'ambarimiz hasrat bilan boshlarini sajdaga qo'yib, ko'zlaridan «selobo yosh» oqizib, fig'on qilayotganliklariga shohid bo'lishadi:

*Deyur: «Voy ummatim, voy, ummatim voy,
Ki osiy ummatim holiga yuz voy.
Rahimo, ummatimni ayla rahmat,
Vagarna bosh ko'tarmam to qiyomat» .
Tilida doim erdi ushbu guftor,
Der erdi: «Ummatim afu ayla, G'affor» [972/1, 134b*

varaq.].

Hikoyatning fikrlar qarama-qarshiligiga boy bo'lgan ehtirosli badiiy lavhalari masnaviyning keyingi baytlarida o'z ifodasini topa boshlaydi. Sahobai kiromlarning birin-ketin so'z olib, payg'ambarimizni g'orni tark

etishga chaqirishlari va ularga javoban bildirilgan dardli mulohazalar o'quvchini hayratga soladi. Dastlab Abu Bakr Siddiq payg'ambarimizga yuzlanib, g'orni tark etish taklifini bildiradi:

*Dedi Siddiq: «Emdi g'am yemagil,
Muborak boshingni yerdan ko'targil.
Xudo uchun na kim qildim ibodat,
Ani qildim fidoyi osiy ummat»
Payg'ambar dedi: «Haq qilmay inoyat,
Na sud etgay mani dardimga toat» [972/1, 134^b varaq].*

Hazrati Abu Bakr Siddiqdagi tantilik, tabiiyki, sinchkov o'quvchini befarq qoldirmaydi. Muhammad alayhis-salomni mana shu vaziyatdan chiqarish uchun bu ulug' zot Xudo uchun qilgan toat-ibodatlarining barchasini osiy ummatni mag'firat etilishi yo'lida nisor qilishga hozirligini bayon qiladi. Biroq Alloh rasuli: «Haq inoyat qilganligi haqidagi xabarni eshitmasam, dardimga sening toat-ibodating qayday foyda keltirishi mumkin?» – deya taklifni rad etadilar. Shundan so'ng Hazrati Umar so'z olib, payg'ambarimiz o'z hadislarida adolat ishlarning afzali ekanini aytib o'tganlari bois odillik fazilatidan sodir bo'lgan o'zining barcha xayrli ishlarini osiy ummatga fido qilishini aytadi. Biroq payg'ambarimiz: «*Muning birla ochilmas kori mushkul*», - deya javob beradilar. Sahobayi kiromlarning birin-ketin ehtirosiga boy takliflari va ularning rad etilishi o'quvchini hayratga qoldira boshlaydi. Tabiiyki, bu muammoni qanday yechim topishi uni qiziqtirib qo'yadi. Navbat Hazrati Usmonga yetadi:

*Ki andin so'ngra javobin dedi Usmon:
«Ko'targin boshingni, ey nuri Yazdon.
Ki man jam' ayladim Haqni(ng) kalomi,
Savobi xayr-u ehsonim tamomi.
Ki berdim ummatga, ey payg'ambar,
Ko'targil boshingni, jumlagi rahbar» .
Javobin berdi hazrat yig'layin zor:
«Muni birla ochilmas ushbu dushvor» [972/1, 135^a varaq]*

Haqning kalomini Qur'oni karimdek mo'tabar kitob holiga keltirishning savobi bu mushkulni hal qilolmas ekan, ushbu chigallik hal bo'lmasa kerak, degan o'y o'quvchiga tinchlik bermaydi. Shundan so'ng sahobayi kiromlarning so'nggi vakili Hazrati Ali so'z oladi. U kofirlar qavmidan qanchasini qatl etgan bo'lsa, undan hosil bo'lgan xayru ehsonlarning barini osiy ummatga nisor etishini bildiradi.

*Dedi hazrat anga: «Ey Haydari Haq,
Manga Haqni(ng) itobi bo'ldi mutlaq.*

*Agar qilmasa tangrim inoyat,
Na sud etgay mani dardimga toat» .
Hama a'mollarni nafl-u ham farz,
Kelib hazrat qoshida qildilar arz.
Alarning arzini tinglamadilar,
Zamone yig'lamoqdin tinmadilar [972/1, 136^b varaq].*

Sahoba-yu yoronlarning so'zlari maqbul bo'lmagach, ular ushbu xabarni payg'ambarimizning qizlari, islom olamida «xayr un-niso» («ayollarning xayrlisi») deya ulug'langan hazrati Fotimaga yetkazadilar. Fotima yeldek yugurib kelib, g'orda Alloh rasuli bilan uchrashadi. Otasi: «*Manga mundin battar ish bo'lmas, ey jon, Yoqarman ummatingni*», - dedi Subhon, - deya bo'lib o'tgan voqeadan qizini xabardor qiladi. Fotima ham Alloh yo'lida qilgan ibodatlarini osiy ummat uchun fido qilishini aytadi, biroq u ham g'orni malul, ya'ni g'amgin holda tark etishga majbur bo'ladi. Shundan so'ng Fotima Alloh taologa yuzlanib, iltijo qila boshlaydi:

*Dedi: «Parvardigori insi jonsan,
Ki dastgiri hama darmondagonsan.
Man miskin kanizni aylagil shod,
Otamni(ng) ummatin o'tdin qil ozod.
Otamni(ng) ko'z yoshini hurmatidin,
Qutqargil ummatin do'zax o'tidin.
Man miskin kanizni qilmagin xor,
Hama ojizlarga sansan madadkor» [972/1, 136^b varaq].*

Fotima Allohga yolvorib, o'tli iltijolar qilishda davom etadi. Sirni begonalarga bildirmay, zor yig'lab, Allohga sajda qilib, nola chekadi. Oxiri Xudo uning duolarini mustajob qiladi. Jabroil alayhis-salom samodan inib: «*Ey Mustafo boshing ko'targil, Tangrim sanga inoyat qildi*», - deya xabar yetkazadi. Shunday qilib, hamma osiy ummat do'zax o'tida yonish azobidan ozod bo'ladi. Shoir qaydagi bayt bilan hikoyatga yakun yasaydi:

*Ki bittim «G'ornomayi rasul» ni,
Bayon etim aningdek juzv-u kullni « [972/1, 136^b varaq].*

Muslihabegim Miskin hikoyat so'ngida bunday yechimni o'quvchi hukmiga havola etib, mavzu ustida uni uzoq o'ylashga majbur etadi. Bir

tomonda islom olamining eng yirik vakillari–buyuk sahobalar, ikkinchi tomonda esa payg‘ambarimiz ahli bayti vakilasi ko‘z o‘ngimizga kela boshlaydi. Aslida, bunday qarshilantirish uslubi mumtoz adabiyotimiz uchun begona emas. Ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonidagi Ibrohim Adham haqidagi she‘riy hikoyat fikrimizga dalil bo‘la oladi. Ibrohim Adham o‘n to‘rt yil sahro kezib Makkayi mukarramaga yetib keladi. Ammo Ka‘batulloh o‘z o‘rnida yo‘q ekan. O‘sha muqaddas makonda hozir bo‘lganlar muborak sajdagohning Robiai Adaviya istiqboliga chiqqanligini ma‘lum qilishadi. Tabiiyki, bunday kutilmagan hodisa Ibrohim Adham fig‘onini falakka ko‘taradi. Shunday qilib, Ibrohim va Robianing uchrashuvi hamda muloqotlari voqe‘ bo‘ladi. Ibrohim Adhamning fig‘onli savollarini tinglagan bokirayu zakovatli ayol Robia quyidagicha javob qaytaradi:

Robia dedi anga: «Ogoh bo‘l» ,
Kim necha yil bodiyada borchay yo‘l.
Bo‘ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namoz-u riyo,
Bizga bu bar berdi niyoz-u fano» .⁶²

Arzi niyoz – Allohga sidqidildan zorlanib yolvorish, duolar etishni odat qilgan Robiayi Adaviya Ka‘batullohning ana shunday ehtiromiga loyiq ko‘rilishida hikmat bor.

Muslihabegim Miskin hikoyatida ham dastlab Fotima o‘sha sahobayi kiromlar singari g‘ordan malul holda chiqadi. Biroq u shu bilan kifoyalanib qolmaydi. Allohga iltijolar qilishda davom etadi. She‘riy hikoyatning eng muhim fazilati insonni har qanday vaziyatda noumid bo‘lmaslikka da‘vat etganida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, undagi ehtirosli baytlar, yechimi o‘quvchini nihoyatda qiziqtirib qo‘yuvchi adabiy lavhalar, Fotimaning ruhiy holatini baland pardalarda ifodalagan «*Yig‘lar erdi nola aylab zor-zor, Go‘yiyo bo‘ldi qiyomat oshkor*» singari ko‘plab mubolag‘aviy satrlar shoiraning bunday she‘riy hikoyatlar yozishda katta tajribaga ega bo‘lganidan dalolat beradi.

⁶² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. XX томлик, 7-том. –Тошкент: Фан, 1991, –Б.120.

Shoira hikoyatlari tahlili jarayonida shuni kuzatdikki, uning «Nabiyi Hay tilab mard maoni»[1962,138^a varaq] sarlavhali hikoyatida Anvari, «Dar bayoni hikoyati Qaysar ibn Omir»[1962,140^b varaq] misralari bilan boshlanuvchi hikoyatda Sayqaliy, «In hikoyat savdogar ki dastgiri kardani saxovatash»[1962,144^a varaq] misrali hikoyat oxirida Nuriy singari shaxslar nomi tilga olinadi. Ammo uchala she'riy hikoyatning yozilish uslubi ham shoira Miskin uslubiga hamohang ekanligini anglash qiyin emas. Katta ehtimol bilan aytish mumkinki, yuqorida nomi sanalgan shaxslar kotib tomonidan hikoyatlarga kiritilgan bo'lishi mumkin.

III BOB. MUSLIHABYEGIM MISKINNING BADIY SAN'ATLARDAN FOYDALANISHDAGI SHOIRLIK MAHORATI

3.1. Shoira she'riyatida istiora, tashbih, tansiq us-sifotning qo'llanilishi

Sharq she'riyatining eng muhim masalalaridan biri badiiy san'atlar sanaladi. Haqiqatan ham, she'riy asarning jozibadorligi va ta'sirchanligini she'riy san'atlar ta'minlaydi. Bu san'atlar haqida o'tmishda maxsus asarlar yaratilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. «Funun ul-balog'a» asari muallifi Shayx Ahmad Taroziy bu san'at (sanoye'-ush-she'r)ni fasohat va balog'at egalari orasida g'oyat mo'tabar ekanligini ta'kidlaydi⁶³. Aynan badiiy san'atlarga bag'ishlab yaratilgan asarlar sirasiga Atoulloh Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi'» asarini ham kiritish mumkin. Bu asarning ilmiy qimmatini eng avvalo shundaki, unda adabiyotshunos Sharq xalqlarining mumtoz she'riyatida uchraydigan ikki yuz yigirmadan ortiq san'at turlarini aniqlashi bilan birga ularni lafziy, ma'naviy va lafziy ma'naviy kabi uch yo'nalish tarzida tasnif etadi.

Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asardan o'rin olgan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalanirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyiligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. Adabiyotimiz tarixi yana shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish san'ati usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan⁶⁴.

Zullisonayn shoira Muslihabeqim Miskin ham g'azal, ruboiy, masnaviy, muxammas, musaddas, mustazod, tarje'band, va she'riy hikoyatlarida badiiy san'atlardan unumli foydalangan. Istiora, tashbeh, tansiq us-sifot mumtoz ijodkorlar asarlarida kuzatilgani singari⁶⁵, shoira ijodida eng ko'p murojaat etilgan badiiy san'atlar sirasiga kiradi.

Istiora ma'naviy san'atlar qatoriga kiradi. U arabcha so'z bo'lib, «biron narsani omonatga olmoq» («vaqtincha olmoq») degan ma'noni ifodalab, adabiy asarda so'zni o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noda,

⁶³ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ: (Аруз вазни ва бадийи воситалар хакида) Форс. А.Рустамов тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б -19.

⁶⁴ Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадийат малоҳати.. – Тошкент : Шарқ, 1999.. –Б-4.

⁶⁵ Эшонкулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётдаги ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили . Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Б.216-235.

aniqrog'i, uni haqiqiy ma'noda emas, balki majoziy bir ma'noda qo'llash san'ati sanaladi.⁶⁶ Tuzilishiga ko'ra bir so'zdan yoki iboradan tashkil topgan istiora sodda istiora, birikmali istioralar esa murakkab istiora sanaladi. «San'athoyi badehi dar she'ri tojiki» kitobida ta'kidlanishicha, istiora adabiyotda majozning bir ko'rinishi bo'lib, biror so'zning o'rniga boshqa so'z ishlatishdir.⁶⁷ Istiora tashbih san'atiga yaqin turadi. Shu bois bu ikki badiiy san'at she'riy asarlarida bir-birini to'ldirish maqsadida ko'pincha bayt yoki misralarda yondosh qo'llanadi.

Ma'naviy san'atlar sirasiga mansub bo'lgan tansiq us-sifotning o'ziga xos xususiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: «...shoir yoki adib bir baytda yoki jumlada tasvir obyekti bo'lgan biron buyum yoki shaxsga xos bo'lgan bir necha xususiyatni, unga nisbat berilgan sifatlarni paydar-pay sanab ko'rsatadi. Tasvir qilinayotgan shaxs yoki buyumning ayrim jihatlarini chuqurroq ochishga qaratilgan bunday tasvir uchun jalb etilgan sifat, xususiyatlar hamjins bo'lib, tasvir ob'ekting muayyan tomonini kengroq izohlash, uni bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Tansiq- us-sifot o'zining ichki xususiyatlariga ko'ra badiiy tasvirning muhim vositalaridan bo'lmish tashbih va mubolag'a san'atlari bilan ma'lum darajada bog'langan»⁶⁸. Ushbu tasviriy vositalardan badiiy kashfiyotlar yaratish ijodkordan favqulotda topqirlikni talab etadi. Masalaning ayni jihatiga ko'ra Muslihabegim Miskin she'riyatini nazardan o'tkazib, uning badiiy mahoratiga baho berishga harakat qilamiz. Shoiraning yetti baytli «Kard moro» («Qildi bizni») radifli g'azali aytilganlar nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir:

*Ki so'zi otashi ishqe chunon devona kard moro,
Ki anvori jamolash ham chunon mastona kard moro.
Chunon monandi Layli dar firoqash dar badar gashtam,
Chunon monandi Majnun dar biyobon xona kard moro.
Misoli Yusufi Misriy yak rax az parda bekushoyad,
Ba monandi Zulayxo ham chunon afsona kard moro.
Shavam Devona-yu shaydo az ishqat man rasvo,
Ba girdi sham'i ro'yash pashshayi parvona kard moro.
Nadoram toqati bo'yodi ruxsorash dar in olam,
Chunon maxmur doim bar dar mayxona kard moro.
Zi ishqash doimo dar ko'h-u sahro dar badar gashtam,
Ba yodi sham'i ro'yash oshiqi devona kard moro.*

⁶⁶ ХоҶиаҳмедов А. Мумтоз бадият малоҳати.. – Тошкент : Шарқ, 1999. – Б-53.

⁶⁷ Санъатҳои бадехи дар шеъри тоҷики. – С 62.

⁶⁸ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “Зарқалам”. –Б73.

Ayo Miskin, zi ishq u hama Devona-yu shaydo,

Dar in jo doimo az furqatash afsona kard moro [1962,28^a varaq].

Mazmuni: Ishq otashida kuyish bizni chunonam devona qildi, jamoli nuri ham bizni chunon mastona qildi. Uning firoqida Layli misol darbadar kezdim, go'yo Majnunga o'xshab biyobonda bizni xonali qildi. Yusufi Misriy kabi pardadan bir jamolini ko'rsatsa, Zulayhoga o'xshab bizni ham afsona qildi. Sening ishqingda men rasvo, devona-yu shaydo bo'lay desam, sham yuzi atrofida bizni parvona pashshaga aylantirdi. Bu olamda uning ruxsori yodiga toqatim yo'qdir, bizni mayxonada doim maxmur (may xumori) qildi. Tog'-u sahroda uning ishq bilan doimo darbadar yurdim, bizni sham yuzi hajrida oshiqi devona qildi. Ayo Miskin, uning ishqida hamma devonayu shaydo, furqatidan bizni doim bu yerda afsona qildi.

G'azal hazaji musammani solim (ma'foiylun ma'foiylun ma'foiylun ma'foiylun) vaznida yozilgan bo'lib, «devona», «mastona», «xona», «afsona», «parvona», «mayxona» so'zlari qofiyadoshlikni hosil qilib, o'ziga xos ritmni hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etgan. G'azalning matla'si uning jozibadorligini ta'minlashda muhim poetik funktsiya bajargan. Ayniqsa undagi «*Ki so'zi otashi ishqe*» («*Ishq otashida kuyish*») va «*Ki anvari jamolash*» («*Jamolining nurlari*») yopiq yoki istiorai izofiy⁶⁹ deb ataluvchi istioralar lirik qahramonning holini ifodalash imkonini yaratgan. G'azal shoira ijodida kam uchrovchi oshiqona ruhda yozilgan. Ishqqa otashni nisbatlash, jamol – yuzga nisbatan nurlarni qo'llash shoiraga ishqning nihoyatda harorali ekanligi-yu, vasf etilayotgan seviklini ilohiy mazhar sifatida tasvirlash imkonini hosil qilgan. Ta'kidlash lozimki, g'azalning radifi oshiqni yagona emas, bir necha kishi yoki muayyan guruh kishilari sifatida tasvirlash imkonini hosil qilgan. Shu bois ishqdan devona bo'lgan va vasf etilayotgan ma'shuqaning nurli yuzidan mastona bo'lgan kishilar, Ahmad Yassaviy hikmatlarida kuzatilgani singari diydortalablardir. G'azaldagi umumlashgan obraz – ma'shuqani Alloh sevikli rasuli Muhammad (a.s.) tarzida tushunish mumkin. U ilohiy mazhar sifatida tasvirlanib, uning vositasida Allohga bo'lgan muhabbat badiiy tasvirlanadi. Matla'da qo'llangan yopiq istioralar keyingi olti baytda shoira uchun nihoyatda chiroyli, ba'zan badiiy kashfiyotlar darajasiga ko'tarilgan tashbehlarni hosil qilishga imkon yaratgan.

Ta'kidlash lozimki, shoira g'azaliyotida an'anaviy adabiy qahramonlarni lirik qahramon yoki oshiqlarga qiyoslab, talmehdan tashbih hosil qilish uslubi keng qo'llanilgani bilan ajralib turadi. Tahlil etilayotgan

⁶⁹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “Зарқалам”. –Б. 22-23.

gʻazalda ham lirik qahramon oʻzini seviklisi firoqida darbadar kezuvchi Layliga qiyoslash bilan kifoyalanmay, oʻzi singari oshiqlarni ishq otashida kuygani bois Majnunmisol dashtda xona qurib, oʻsha muqim turuvchiga oʻxshatadi. Bunday tashbihlar vositasida anʻnaviy qahramonlar obrazlariga xos syujet sheʼrxon koʻz oʻngida gavdalanib, hissiy taʼsirchanlik oshiriladi. Ayniqsa, shoiraning Yusuf va Zulayho ishqiy sarguzashtlariga oid badiiy lavhalardan kelib chiqib, gʻazaldagi maʼshuqani Yusufi Misriy kabi parda ortidan jamolini koʻrsatganining badiiy tasvirini oshiqlarini Zulayhoga monand devoni qilishi badiiy lavhasi bilan tadrijiy rivojlantirishi uning oʻziga xos topqirligi sifatida namoyon boʻladi.

Gʻazaldagi ishq otashida kuyish istiorasi shoiraga oshiqlarni jununvor holatda tasvirlash imkonini hosil qilgan. Unda maʼshuqa shamga qiyoslanib, uning yuziga shaydo boʻlgan oshiqlarni parvona pashshasiga, bu dunyoda sevikli nurli yuzining yodi bilan yashashga toqat qilomagan oshiqlarning mayxonadagi maxmur – mastligi tarqalmagan rindlarga oʻxshatilishi ijodkorning bu borada chinakam mahorat sohibi ekanligidan dalolat beradi.

Muslihabegim Miskin Yusuf va Zulayho, Layli va Majnun singari anʻnaviy adabiy qahramonlar bilan bogʻliq badiiy lavhalarga tez-tez murojaat qilib, lirik qahramonni talmeh qilingan qahramonlarga oʻxshatish bilan badiiy jihatdan barkamol baytlar yarata olgan. Oldingi bobda tahlil jarayoniga tortilgan shoiraning «Ey shoh, mani vola-yu shaydo qiladursan» satri bilan boshlanuvchi olti baytli gʻazalida ham ayni holat kuzatiladi. Shoira umumlashtiruvchi mazmunga ega «ey shoh» istiorasi vositasida «Majnun kabi man choʻl-u biyobonni kezibon, Doim mani joʻyandayi Laylo qiladursan» oʻz holi bilan Sharqda mashhur bu sevishganlar obrazi oʻrtasida uygʻunlik topa oladi. Bu holat shoiraning koʻplab tojik tilida bitilgan gʻazallarida ham kuzatiladi. Muslihabegim Miskinning «Zi ishq shahi barno devona shudam shaydo» («Barno shohning ishqidan devonayu shaydo boʻldim») satrlari bilan boshlanuvchi gʻazalida shunday tashbihning goʻzal namunasi yaratilgan:

Zi ishq shahi barno devona shudam shaydo,

Majnun sifat az ishqash raftam ba biyobonho.

Layli zi firoqi oʻ, doim ba soʻrogʻi oʻ,

Hastam ba dogʻi u devona shuda shaydo. « [1962, 28^b varaq]

Mazmuni: Shohi barnoning ishqida devona-yu shaydo boʻlib, Majnunsifat biyobonga ketdim. Layli uning firogʻida, doimo uning soʻrogʻida, uning dogʻida devonayu shaydoman.

Ushbu gʻazalda «barno shoh» istiorasi maʼshuqa maʼnosini ifodalab turibdi. Bundan shoiraning maqsadi Muhammad (a.s.)ni vasf etish ekanligini sezish mumkin. Gʻazalda ilohiy mazhar vositasida ilohiy ishq tarannum etilgan. Lirik qahramon ilohiy mazhar vositasida Alloh ishqida Majnundek biyobonlarni kezadi, Layli kabi uning firogʻida devonayu shaydo boʻladi. Har ikkala baytda ham talmeh sanʼati mavjud. Shu bilan birga, lirik qahramon oʻz holatini Majnun va Layliga oʻxshatadi. Bu esa esa tashbih sanʼatining yorqin namunasi. Xususan, gʻazalning ikkinchi baytida musajjaʼ badiiy sanʼatining qoʻllanganligi uning taʼsir doirasini yanada oshirishga zamin hozirlagan.

Muslihabegim Miskin tansiq us-sifot badiiy sanʼatidan ham mahorat bilan foydalana oladi. Uning quyidagi baytida lirik qahramon holiga xos sifatlar birin-ketin qatorlashtirilgan boʻlib, mubolagʻaviy tasvir va oʻziga xos ohangdorlikni hosil qilgan. Uning oʻziga xos ohangdorligini, yuqorida tahlil qilingan baytda kuzatilgani singari, sajʼli qofiyalar ham taʼminlashga muhim rol oʻynagan:

Man zor dil afgoram, az ishq tu bemoram,
Bo diydayi xun boram az ishq tu man rasvo.

Mazmuni: Zoru dilafgorman, ishqida bemorman, men rasvo sening ishqingda qonli koʻzyosh toʻkaman.

Lirik qahramonning dilafgorligi, maʼshuqa ishqida bemorligi, qonli koʻz yoshlari va ishqda rasvoligi unga munosib koʻrilgan sifatlar boʻlib, bu sifatlar bilan u sheʼrxon koʻz oʻngida ishqdan zada boʻlgan oshiq sifatida gavdalanadi.

Muslihabegim Miskin istiora, tashbih qoʻllangan gʻazallarida tansiq us-sifotlarni ham, ushbu badiiy sanʼatga xos xususiyatdan kelib chiqib, qatorlashtirib qoʻllaydi va bu bilan sheʼrning oʻziga xos ohangini hamda mubolagʻaviy tasvirlarni yaratish imkoniyatiga ega boʻladi. Shoiraning «Dargohingga bir ojiz-u nolon keladurman» satri bilan boshlanuvchi gʻazalida tansiq us-sifotlarning qofiya vazifasida ham qoʻllangani ularning taʼsir kuchini yanada oshirilishiga bois boʻlgan:

Dargohingga bir *ojiz-u nolon* keladurman,
Dilxasta-yu, *hayron-u parishon* keladurman.
Umrimni qilib sarf bu gʻaflat bila doim,
Umid bila, *ey shahi davron*, keladurman.
Bu dardi fanogʻa boʻlibon zori giriftor,
Pobasta ul *zulfi parishon* keladurman.
Monandi bulbul boʻlibon navha qilibon,
Shaydo boʻlibon sayri guliston keladurman.

Zori(yu) tavallo qiladur Miskini hayron,

Bir marhamat aylagingki, *parishon* keladurman.

Besh baytli ushbu g'azalning «*ojiz-u nolon*», «*hayron-u parishon*», «*ey shahi davron*», «*zulfi parishon*», «*sayri guliston*», «*parishon*» singari qofiyalanishini hosil qiluvchi so'z, juft so'z, izofalardan to'rttasi: «*ojiz-u nolon*», «*hayron-u parishon*», «*zulfi parishon*» va «*parishon*» tansiq us-sifot va sifatlashlar bo'lib, ularning, ayniqsa, juft so'z va izofa holida qo'llanilgani ham ohangdorlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan, ham lirik qahramon holini mubolag'aviy tasvirlash muhim ahamiyat kasb etgan. G'azaldagi «*ey shahi davron*» yopiq istiorasi umumlashma obraz bo'lib, undan shoira she'riyatiga ham Muhammad (a.s.) vasfi nazarda tutilganini sezish mumkin. Ushbu g'azalda lirik qahramonning bulbulga qiyoslanishi ham shoira adabiy niyatini mubolag'aviy tasvirlashga zamin yaratgan.

Muslihabegim Miskin musammatlar ijod etishda ham mahoratli shoira sanaladi. Ayniqsa, uning eng noyob ko'rinishi yetti bandli, oltmish uch misradan tarkib topgan mustasne' janrini shoira devonidagina kuzatish mumkin. «*Ey dilbaronro dilbari*» satri bilan boshlanuvchi rajazi murabba'yi solim (mustafilun mustafilun) vaznida yozilgan ushbu mustasne'da istiora, tashbih va tansiq us-sifotning nihoyatda noyob ko'rinishlarini uchratish mumkin. Mustasne' payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning vasfiga bag'ishlangan bo'lib, uning dastlabki bandidanoq tansiq us-sifotlarning istioralashuviga keng o'rin berilgani shoira badiiy mahoratining bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

Ey dilbaronro dilbari,

Ey sarvaronro sarvari,

Ey gumrahonro rahbari,

Har jumlagi toji sari,

Ham afzali payg'ambari,

Bar anbiyo sardaftari,

Shohanshahi bahr-u barri,

Bar so 'yi moyon benigari,

Ey xojayi har du saro [1977, 26^a varaq].

Mustasne'ning ushbu dastlabki baytida kuzatilgani singari uning keyingi baytlarida ham o'zbek va tojik tilida so'zlashuvchilar uchun umumiy bo'lgan so'z va izofalar qo'llangani bois ushbu she'rni o'zbek tilidagi tarjimasiga u qadar ehtiyoj sezilmaydi. Boshlanma bandda to'rt o'rinda «*Ey*» undovi bilan boshqa o'rinlarda esa unga ehtiyoj sezmagani holda mustasne'da vasf etiluvchi qahramonning sifatlari istioralashgan tansiq us-sifotlari qatorlashtiriladi. «*Dilbarlarning dilbari*», «*Sarvarlarning*

sarvari», «Gumrohlarning rahbari», «Barchaning boshidagi toj» singari istioralashgan tansiq us-sifotlarda vasf etilayotgan manzur umumiylik kasb etadi. Bular orasida «Gumrohlarning rahbari»da masalaning mohiyati birmuncha ochilgandek bo'ladi. «Payg'ambarlar afzali», «Anbiyolar sardaftari»da sifatlari qatorlashtirilgan obrazning Muhammad (a.s.) ekanligi ayonlashib qoladi. Shu tarzda payg'ambar (a.s.)ning «Quruqlik va dengizning shahonshohi» ekanligi kabilar vasf etiladi. Shoiraning Muhammad (a.s.)ga munosib ko'rilgan o'nga yaqin sifatlarining istioralashtirilgan holda qo'llashi va ularning bari undalmalar bo'lib, mustasne' bandida ta'didni hosil qilishi asarning o'ziga xos ohangdorlik kasb etishiga zamin hozirlagan. Ushbu bandning o'ziyoq shoiraning istiora va tansiq-us-sifotdan mahorat bilan foydalana olishiga dalil bo'la oladi.

Mustasne'ning keyingi bandida vasf etiluvchi obraz bilan lirik qahramonning suyuqli mahbubi ekanligi badiiy talqinida ham istioralashtirilgan tansiq us-sifotlardan foydalaniladi:

Ey dilbari dildori man,
Ey ma'dani asrori man,
Ey munis-u g'amxori man,
Dar du jahon tu yori man,
Benigar ba holi zori man,
Ey voqifi asrori man,
Ey sayyidi asrori man,
Ey Ahmadi Muxtori man,

Nomat Muhammad Mustafo [1977, 26^a-26^b varaq].

Ushbu bandda ham «Ey» undovi she'rxon yoki tinglovchini shoira fikrlariga diqqatni qaratish vazifasida to'rt marta qo'llangan. Undagi istioralashgan sifatlarga I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi yordamida lirik qahramonga yaqinlik ma'nosi badiiy talqin etilgan. «*Dildorimning dilbari*», «*Sirlarimning ma'dani*», «*Mening g'amxo'ri munisim*», «*Sirlarimning voqifi*» singari sifatlarning istioralashuvi dastlabki banddagi tasvir va ohangdorlikni badiiy rivojlantirilishiga omil bo'lgan. Shoiraning «In ummatoni xeshro rahmi bekun, ey sarvi bog'...» misrasi bilan boshlanuvchi 9 baytli g'azalida istiorai izofiyning radif sifatida qo'llanganligi ham diqqatni vasf etiluvchi obrazga qaratishi nuqtai nazaridan e'tiborlidir:

In ummatoni xeshro rahmi bekun, ey sarvi bog',

In osiyoni xeshro rahmi bekun, ey sarvi bog' [1962, 34^a varaq]

Mazmuni: Ey bog'ning sarvi, yaqin ummatlaringga rahm etgil, Ey bog'ning sarvi, gunohkor yaqinlaringga rahm etgil.

Baytdagi «*sarvi bog‘*» so‘zi o‘z ma’nosida qo‘llanilayotgani yo‘q, ya’ni shoira «*sarvi bog‘*» so‘zini Muhammad (a.s.)ning istioralashgan obrazi ma’nosida qo‘llaganini anglash mumkin. Bu istioraning muhim jihati shundaki, undagi «*bog‘*» – har ikki olamni, «*sarv*» esa doimo yashnab turuvchi, salobati bilan alohidalik kasb etuvchi Muhammad (a.s.)ni eslatadi. Dunyoda nabiylik soni mingdan oshiq ekanligi aytib o‘tiladi. Undagi sarv esa yagonaligi bilan ajralib turadi. Yuqorida tahlilda tortilgan mustasne’ o‘ziga xos ta’kid ohangining ustuvorligi bilan ajralib turadi. Bunday ohangni shoira istioralashgan tansiq us-sifotlar bilan bir qatorda tashbehi mo‘kad – ta’kidlangan tashbih bilan ham hosil qiladi. Bunda o‘xshatish vositalari (yordamchi so‘zlar –dek qo‘shimchasi) ishlatilmaydi, balki o‘xshatilgan va o‘xshagan narsa hukmu mahkum (ega+ot-kesim) tarzida keladi⁷⁰:

Mahbubi on Subhon tuyi,
On lola-yu rayhon tuyi,
On bulbuli xushxon tuyi,
Ham bog‘-u ham bo‘ston tuyi,
On jannati ixvon tuyi,
Ham hur-u ham g‘ilmon tuyi⁷¹,
Payg‘ambari moyon tuyi,
Ey munis-u jonon tuyi,
Ey podshohi lo fato⁷² [1977, 26^b-27^a varaq].

Bandda qo‘llangan tashbihi mo‘kadlarda o‘xshatilgan bir necha bo‘lib, ularga o‘xshagan sifatida Payg‘ambar (a.s.) nazarda tutilgan «sen» olmoshi keltirilgan. Shoira tashbehi mo‘kad sifatida quyidagi o‘xshatishlarni Muhammad (a.s.) nisbatan qo‘llaydi: U Subhonning mahbubi – sen, U lola-yu rayhon – sen, U xushxon bulbul – sen, Ham bog‘-u, ham bo‘ston – sen. U jannatning suyanchig‘i – sen. Ham hur-u, ham g‘ilmon –sen.

Kuzatishlardan ayon bo‘ladiki, istiora, tashbih va tansiq us-sifot singari badiiy tasvir vositalari eng ko‘p qo‘llanuvchi ma’naviy san’atlar guruhiga mansub bo‘lib, ulardan badiiy kashfiyotlar yaratish ijodkordan favqulotda topqirlikni talab etadi. Shoiraning yetti baytli «Kard moro» («Qildi bizni») radifli g‘azalidagi «*Ki so‘zi otashi ishqe*» («*Ishq otashida kuyish*») va «*Ki anvori jamolash*» («*Jamolining nurlari*») yopiq yoki istiorayi izofiy deb ataluvchi istioralar Muslihabegimga lirik

⁷⁰ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “Зарқалам”. –Б 88.

⁷¹ Бу икки мисра бошқа нусхаларда йўқ.

⁷² Ло фато илло Али ло сайфа илло зулфиқор. – Алидек йигит бўлмас, зулфиқордек қилич бўлмас.

qahramonning holini ifodalash imkonini yaratadi, an'anaviy adabiy qahramonlarni lirik qahramon yoki oshiq'larga qiyoslab, talmehdan tashbih hosil qilish uslubi shoira g'azallarida keng qo'llaniladi va shu asosda u g'azaldagi ilohiy mazhar – Muhammad alahis-salom vositasida ilohiy ishq badiiy tasvirlashga muvaffaq bo'ladi. Ijodkorning «Dargohingga bir ojiz-u nolon keladurman» satri bilan boshlanuvchi g'azalida tansiq us-sifotlarning qofiya vazifasida ham qo'llangani ularning ta'sir kuchini yanada oshirilishiga bois bo'ladi.

Shoiraning Muhammad (a.s.)ga munosib ko'rilgan o'nga yaqin sifatlarining istioralashtirilgan holda qo'llanishi (*«Ey dilbaronro dilbari, Ey sarvaronro sarvari, Ey gumrahonro rahbari, Har jumlagi toji sari»*) va ularning bari undalmalar bo'lib, mustasne' bandida ta'didni hosil qilishi, shunday ohangdorlik tashbihi mo'kadlar (*Mahbubi on Subhon tuyi, On lola-yu rayhon tuyi, On bulbuli xushxon tuyi, Ham bog'-u, ham bo'ston tuyi*) vositasida ham vujudga keltirilishi uning muhim adabiy mahorati sifatida ko'zga tashlanadi.

3.2. Miskin she'riyatida ta'did, so'z takroriga asoslangan badiiy san'atlar va musajja' g'azallar

Ta'did haqidagi ma'lumotlar mumtoz poetika haqidagi manbalarning ko'plarida uchraydi. Ushbu atama yana bir qancha nomlar bilan yuritiladi: ta'zil, shumur, siyoqat-ul a'dod, e'dod, te'dod. Bu usulning go'zal namunalarini ijodkorlarning deyarli barchasida uchratish mumkin. Atoullo Husayniyning «Funun ul balog'a» asarida ta'did san'ati «tazyil» deb nomlangan bo'lib, unga shunday ta'rif berilgan: «... ul andin iboratkim, kalom tugatilgach, o'ziga mustaqil, ya'ni oldingi kalomning qaydi bo'lmagan bir jumla zikr etilurkim, bu jumla ul kalomdag'i tushunchani ta'kidlamak yoki mundarijani ta'kidlamak ma'nosiga ega bo'lur»⁷³. Ta'didning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u fikriy rivojni, ketma-ketlikni, tadrijiylikni vujudga keltiradi. Har qanday badiiy-tasviriy vositalar singari ta'did ham shoirning poetik maqsadi, asarning g'oyaviy-badiiy mazmuni bilan chambarchas aloqaga kirishadi.

Shoira Miskinning «Ey xudovando, az lutf rahm kun bar holi mo» [972/1,27^b varaq], «Yo iloho, rahm kun bar holi zori in g'arib» [972/1,36^b varaq], Hayf umri odami dar in jahon bejo guzasht[972/1,39^b varaq], «Darig'(o), sarvari olam az in diyor guzasht[972/1,41^b varaq], «Man osiy-

⁷³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. . – Б 160.

u pur gunoham, rahme bekun zi lutfat[972/1,41^b varaq], «Ey podshohi du jahon, doram umid az rahmatat[972/1, 42^a varaq], «Yo Muhammad, yak nazar mekun ki vaqti shafqat ast» [972/1, 42^b varaq], «Har zamon bego‘yam man jon fidoyi tu Ahmad» , [972/1, 55^b varaq], «Ajib hayron-u mast-u bexudam az ishq on diydor[972/1, 42^b varaq], «Umr oxir shud baroyi nafi shayton, hayf, hayf» [972/1, 69^a varaq] satrlari bilan boshlanuvchi nazm namunalarida ta‘didning ajoyib namunalari uchraydi.

«Yo iloho, rahm kun bar holi zori in g‘arib» [972/1,27^b varaq] satrlari bilan boshlanuvchi g‘azalida Miskin o‘zining badiiy niyatini ta‘kidlash uchun ta‘diddan foydalanadi:

Yo iloho, rahm kun bar holi zori in g‘arib,

Dardmandonro buvad lutf tu chun haziqu tabib.

Mazmuni: Yo Alloh, bizning g‘arib holimizga rahm qilgin. Dardmandlarga hoziq-u tabib bo‘lgin.

Ojiz-u darmonda hastam, zaif-u notavon,

Tu shafotxohiyi mo kun ro‘zi mahshar, ey Habib.

Mazmuni:ojiz-u qiyin ahvolda qolgan zaif-u notavonman. Ey Habib, mahshar kuni bizga shafot qilgil.

G‘ayri diydorat nadoram dar jahon digar talab,

Ro‘zi mahshar partavi diydori xudro kun nasib.

Mazmuni:Seni diydoringni ko‘rishdan boshqa talabim yo‘q. Mahshar kuni partavi diydoring shu‘lasini bizga nasib aylagil.

Pur gunahkoroni xud rahmat namoy, (ey) Xoliqo,

Osiyoni xeshro bar rahmati xud kun qarib.

Mazmuni: Ey Xoliq, ko‘p gunohkorlarga o‘zing rahmat ko‘rsat. Osiylar, yaqinlarga rahmatingni yog‘dir.

Xoliqo, parvardigoro, podshohi ins-u jonn,

Rahm kun az lutfi xud bar holi in Miskin g‘arib.

Mazmuni: Xoliq, parvardigor, ins-u jonning ummati, lutfing bilan g‘arib Miskin holiga rahm qil.

G‘azalning 2-baytidagi ojiz, darmonda, zaif, notavon, 6-baytidagi Xoliqo, parvardigoro, podshohi ins-u jon so‘zlarida sanoq ohangi seziladi. Bu esa g‘azalga alohida ta‘sirchanlik bag‘ishlaydi. Hozirgi misolimizda ham bu holat takrorlanadi:

Man osiy-u pur gunoham, rahme bekun zi lutfat,

Noma shuda siyoham, rahme bekun zi lutfat.

Mazmuni: Men osiyman, gunohim ko‘p, lutfing bilan rahm qil. Nomim qora bo‘ldi, lutfing bilan rahm qil.

Tu Xoliqi jahoniy, g‘amxori bandagoniy,

Xalloqi insu jonniy rahme bekun zi lutfat.

Mazmuni: Sen jahonning Xoliqi, bandalarning g'amxo'ri, ins-u jonning yaratuvchisi, lutfing ila rahm qil.

Xalloqi jumla olam, rahme bekun ba holam,

Az so'zi ishq nola, rahme bekun zi lutfat.

Mazmuni: Jumla olamning xudosi, lutfing ila rahm qil. Ishq so'zidan nola qilaman, lutfing ila rahm qil.

Hastam g'arib-u Miskin, az lutf holi mo bin,

Yo rab, ba haqqi Yosin, rahme bekun zi lutfat

Mazmuni: Xasta, g'arib Miskinman, lutf qilib holimizni ko'r. Yo xudo, Yosin haqqi lutfing ila rahm qil.

G'azal 1-baytidagi Xoliqi jahoniy, g'amxori bandagoniy,

Xalloq, ins-u jon so'zlari orqali Ollohga murojaat etib, ta'did san'atining ajoyib namunasi yaratilgan.

«Jonho fidoyi nomat, yo Mustafo Muhammad» [1277,18^a varaq] misralari bilan boshlanuvchi 36 bandli muxammasning 22-bandidagi *hayron, zor, sarson, ko 'h, dasht* so'zlari ta'didni vujudga keltirgan:

Az furqati tu, jono, hastam zor-u mahzun,

Hayron-u zo-ru sarson gashtam misoli Majnun,

Dar *ko 'h-u dasht* nolon bo diydahoyi purxun,

Sozam ravon zi diyda ey ashk misli Jayhun,

Gardam chunon gadoyat, yo Mustafo Muhammad

Mazmuni: Ey jono, sening furqatingda zor-u mahzunman, Majnun misoli hayron-u zor-u sarson yurdim. Tog'-u dashtda ko'zlarim qonga to'lib nola qildim. Misli Jayhundek ko'zlarimda yosh. Yo Muhammad Mustafo, gadoying bo'lsam.

Keltirilgan iqtibosda lirik qahramon Muhammad payg'ambar hajrida o'zini hayron, zor, sarson ekanligini, tog'-u dashtda Majnun misoli nolon bo'lganligini ketma-ket sanab, ta'did san'ati orqali g'azalning g'oyaviy-badiiy mazmunini yanada boyitgan.

Demak, ta'did grammatik o'zaro bog'lanishlarning bir xil turidan ketma-ket foydalanish orqali hosil bo'ladi.

Sharq poetikasida so'zlar takroriga asoslangan bir qancha san'atlar mavjudki, ular ko'pincha badiiy ta'sirchanlikning, g'oyaviy baquvvatlikning muhim sharti hisoblangan. Rashididdin Vatvot e'tirof etganidek, badiiy san'atlar ichida eng mumtoz va maqbul hisoblangan bu usul mumtoz poetikaga doir asarlarning aksariyatida «raddul-ajuz il-as-sadr», ba'zilarida «mutobiqa», ayrimlarida esa tasdir deb atalgan.⁷⁴ So'z

⁷⁴ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам.2006. –Б.100.

takroriga asoslangan badiiy san'atlarning eng muhimlari tasdir, tasbe, mukarrar, takrir, tardi aks, rad san'atlaridir.

Qaytarish san'atining o'zbek adabiyotidagi ko'rinishlarini o'rgangan adabiyotshunos olim Yo.Ishoqov bu san'at tarmoqlarining ellikdan ortishini ta'kidlaydi. Olimning «So'z san'at so'zligi» kitobida mumtoz poetikada baytning boshi sadr, oxiri ajuz yoki zarb, birinchi misraning oxiri aruz, ikkinchi misraning boshi ibtido va har ikki misraning o'rtasi (sadr bilan aruzning, ibtido bilan ajuzning) hashv deyilishi haqida ma'lumot berilgan⁷⁵.

Muslihabegim Miskin she'riyatida ham so'z takroriga asoslangan badiiy san'atlar salmoqli o'rinni tashkil etadi. Shunday san'atlardan biri takrirdir. Bu san'at takror va mukarrar deb ham yuritiladi.⁷⁶ Shoiraning 1962-raqamli devonining 18^b varag'idagi «Doimo dil darbadar, *chun murg* nolon meshavad» misralari bilan boshlanuvchi g'azalida bu san'at namunasi berilgan:

Doimo dil darbadar, chun murg nolon meshavad,
Bar charog'i du labi man shu'la pinhon meshavad.

Mazmuni: Dil hamisha darbadar, nolon qushdek bo'ladi. Ikki labim chirog'ida shu'la pinhon bo'ladi.

Gufta budam xesh az g'ussa sarun ovaram,
Kashta-kashta g'am maro albatta mehmon meshavad.

Mazmuni: Yaqinim, senga boshimga g'ussa kelganini aytgandim. G'am menga qayta-qayta, albatta, mehmon bo'ladi.

Ey ki, savdoyi siyna baxsho shud **dard** az saram,
Dard-u g'am doim maro har dame mehmon meshavad.

Mazmuni: Eyki, qalb savdosi boshimdan ketdi. Dard-u g'am doim menga mehmon bo'ladi.

Tole'i sho'rida az baxti sargardon **man**,
Xotiri majmui **man** doim parishon meshavad.

Mazmuni: Toleyi sho'rligim mening baxti sargardonimdir. Xotiram ham hamisha parishon bo'ladi.

Nestam forig' dame hargiz girdobi alam,
Oftobi g'am maro har lahza so'zon meshavad.

Mazmuni: Hargiz alam girdobidan forig' emasman, g'am oftobi har lahza meni kuydiradi.

Gashtaast ulfati man dard-u g'am-u g'ussa mudom,

⁷⁵ Ўша китоб. — Б.100.

⁷⁶ Рустамов А. Алишернинг бадий маҳорати. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. — Б.49

Gashta g'am noloni g'am bar man du chandon meshavad.

Mazmuni: *Dard-u g'am-u g'ussa men bilan ulfat bo'lib yuribdi, bu g'am qaytaga menga ikki barobar bo'lib qaytmoqda.*

Inchunin **taqdiri** Haq budaast az ro'zi azal,
Har nek-u bad **taqdir** az Rahmon meshavad.

Mazmuni: Azaldan bu Haqning taqdiri ekan, har qayday yaxshiyomon taqdir Rahmondan ekan.

Baytda takrorlangan kashta-kashta, gashtaast gashta, taqdiri taqdiri so'zlari takrorga asoslangan she'riy san'atlarning mukarrar turiga mansub. G'azalda qaytariq san'atidan tashqari tashbih (tolei sho'rida, baxti sargardon, chun murg' nolon) hamda ta'did (dard-u g'am-u g'ussa) san'atlari ham mavjud.

Mudom musibatlar iskanjasida yurgan shoira o'z hayotini nazmiy baytlariga ham ko'chirarkan, anduh uning mehmoni bo'lib, tez-tez ziyorat qilishini ta'kidlaydi. Endi bir tashvishdan xalos bo'ldim deb turganida, hali u nihoyasiga yetmay turib, navbatdagi musibat peshvoz chiqishini o'ksinib bildiradi. Ochig'i, ijodkorning hayotidagi voqe'liklar bunga ko'plab dalillar keltiradi, xususan, dastavval, bir farzandining vafoti natijasida qora kunlarni boshidan kechirgan ona timsolida ko'z oldimizga kelarkan, oradan ko'p o'tmay, ikkinchi farzandining ham dog'ida kuyadi. Ijodkorni mudom ta'qib etgan dard, albatta, Allohga bo'lgan muhabbatidan ham yaralishini ta'kidlab o'tish zarur. Zero, ko'pgina g'azallarida shoira o'zining gunohkor ekanligini, Mahshar kunida Tangri va uning rasulidan panoh hamda shafqat tilashi juda ko'p o'rinlarda tilga olinadi. Muslihabegim tanlagan «Miskin» taxallusi ham uning chorasizligiga ishora bo'lib, uqubatlar ichida yashashga mahkumligini namoyot etadigandek go'yo. Muslihabegim Miskin g'am va anduh hamrohligiga shu qadar ko'nikadiki, hatto uni «ulfat» deb ham nomlaydi. Yolg'izlik va ayriliqlar girdobida yashash shart-sharoiti natijasida shoira faqatgina sitamlar bilan mudom to'qnashadi, o'z hayotida g'amga oshno bo'lganligini o'z misralarida qalamga oladi. Islomiy qadriyatlar hamda bilimlarni yetarlicha o'zlashtirgan shoira Allohning mavjudligiga, uning har bir insonga tayin etgan taqdiri bor ekanligiga iymon keltirarkan, Muslihabegim o'zining uqubatlar bilan mudom yo'li kesishishi sababini ham aynan taqdir yozig'iga yo'yadi.

Yuqorida tahlilga tortilgan g'azalda qaytarish san'atining quyidagi ko'rinishlari uchraydi:

1. ***Raddul-hashv il-al ibtido***(birinchi misra hashvidagi so'zning ibtido sifatida takror kelishi):

Ey ki savdoyi siyna baxsho shud dard az saram,
Dard-u g'am doim maro har dame marovi meshavad.

Radd-uc-sadr il-al ibtido (*bayt boshidagi so'zning ikkinchi misra boshida kelishi*):

Gashtaast ulfati man dard-u g'am-u g'ussa mudom,
Gashta g'am noloni g'am bar man du chandon meshavad .

Raddul-hashv il-al hashv (*birinchi misra o'rtasidagi so'zning keyingi misra ichida qaytarilishi*):

Inchunin *taqdiri* Haq budaast az ro'zi azal,
Har nek-u bad *taqdir* az Rahmon meshavad.

Shoira mazkur g'azalida mukarrar va qaytarish san'atining uch turidan samarali foydalanib, o'zining noyob iste'dod sohibasi ekanligini yana bir karra namoyon etgan.

Muslihabegim ijodida ko'proq qaytarish san'atining raddul-hashv il-al hashv (birinchi misra o'rtasidagi so'zning keyingi misra ichida qaytarilishi), **radd-uc-sadr il-al ibtido** (bayt boshidagi so'zning ikkinchi misra boshida kelishi) turlarini kuzatish mumkin. Miskinning Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan «Bulbul ba bo'ston shuda nolon Muhammad» satrlari bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azalidagi quyidagi bayt bunga misol bo'ladi:

Az partavi husnash *hama* mast chu bexud,
Sozand fido jon *hama* yoron Muhammad. [1962,67^a varaq]

Mazmuni: Husning shu'lasidan barcha mastu hushdan ayrilgan, barcha yoronlar jonlarin fido qilgaylar Muhammad.

Ey partavi diydori *hama* gashta asirem,
Dorem ki bar dili *hama* g'avg'oyi Muhammad. [1962,67^a varaq]

Mazmuni: Diydori yog'dusidan barcha asiri Muhammadning, hamma azoblari qalblarimizda Muhammadning.

Muslihabegim Miskinning «Ba dunyo posboni kun agar dinori mehohi» [972/1,20^b varaq], «Dar bayoni piri duo salom gufta Miskin» [972/1,22^a varaq], «Doram az dardi firoqat man hamisha nolaho» [972/1,26^b varaq], «Ki so'zi otashi ishq chunon devona kard moro» [972/1,28^a varaq], «Shudam devona-yu shaydo az ishq o' man rasvo» [972/1,28^a varaq], «Shaydo shudaam az g'amat, ey shohi shahanshoh» [972/1,30^a varaq], «Andar in dunyo nadorad odami hargiz vafo» [972/1,31^b varaq], «Go' on shohi payg'ambar, go' rahbari «av adno» [972/1,32^a varaq], «Ey osiyon, ey osiyon, al lutf-u ehson sozamat» [972/1,44^b varaq], «Yo Muhammad Mustafo, doram umid az shafqatat» [972/1, 45^a varaq], «Dilamro sayqali oina gardon» [1277, 4^b varaq],

«Bedeh begir dasti moro ey Qodiro, az lutfi xud imro‘z» [1277, 4^b varaq], «Agar mard rahi az ishqiq rabbon, har sahar barhez» [1277, 9^b varaq], «Dar in jahoni fano doimo ba toat ko‘sh» [1277, 12^a varaq], «Andar in dunyoyi foni, odami, moyil mabosh» [1277, 12^b varaq], «Az jahoni bevafo sozam ba jonon ixtilot» [1277, 15^b varaq], «In ummatoni xeshro rahmi bekun, ey sarvi bog‘» [1277, 4^b varaq] satrlari bilan boshlanuvchi g‘azallarida so‘z takroriga asoslangan badiiy san‘at namunalari ko‘plab uchraydi. So‘z takroriga asoslangan badiiy san‘atlar ilgari surilayotgan fikrning ta‘sirchanligini oshiradi.

Musajja’ arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, «saj’li», «qofiyali» degan ma’nolarni bildiradi. Musajja’ san‘ati asosida yozilgan baytlar bir-biri bilan hajman teng bo‘lgan to‘rt bo‘lakka bo‘linib, birinchi, ikkinchi, uchinchi bo‘laklar o‘zaro qofiyadosh, to‘rtinchi bo‘lak esa asosiy qofiya bilan ohangdosh bo‘ladi. Musajja’ san‘ati baytga o‘ziga xos ohang, musiqiylik baxsh etadi. Navoiy, Bobur, Mashrab, Furqat kabi mumtoz shoirlar ijodida musajja’ san‘atining ko‘plab go‘zal namunalari uchray.⁷⁷ Adabiyotshunos Yo.Ishoqov «So‘z san‘ati so‘zligi»da Navoiyning o‘zbek tilidagi g‘azallari orasida yigirmatacha musajja’ g‘azallar mavjud bo‘lib, shulardan to‘rt g‘azal shoir ijodining ilk davriga, sakkiztasi yigitlik va yettitasi keksalik paytiga to‘g‘ri kelishi haqida ma’lumot beradi.⁷⁸

O.Nosirovning «O‘zbek klassik she’riyati janrlari» kitobida g‘azalning bu turi shoirdan katta mahorat talab qilishi, shoir umumiy qofiyadan tashqari ichki qofiyaning ham mukammalligiga erishishi kerakligi aytilgan.

Muslihabegim ijodida musajja’ usulida yozilgan g‘azallar uchraydi. Bu san‘atning o‘ziga xos go‘zal namunalari shoira nazmiyatini bezaydi. Ma’lumki, musajja’ g‘azallar odatda qofiyalanish usuliga ko‘ra ikki xil bo‘lgan. Shoiraning musajja’ g‘azallarida ham shu tartibga amal qilinadi:

Zi ishqiq shahi barno devona shudam **shaydo**,
Majnun sifat az ishqash raftam ba **biyobonho**.
Layli zi firoqi o‘ doim ba so‘rog‘i o‘,
Hastam ba dog‘i u devona shuda **shaydo**.
Man zor dil afgoram az ishqiq tu bemoram,
Bo diydayi xun boram az ishqiq tu man **rasvo**.
Az ishqiq tu menolam, ey podshohi olam,
Benigar tu ba ahvolam az lutf dar on **fardo**.

⁷⁷ Куронов Д. Адабиётшунослик луғати. . – Тошкент: Академнашр.2010.. – Б.192

⁷⁸ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.– Б.39

Bo diyda chunon pur xun dil gashta chunon ham chun,
 Gashta hamagi mahzun az ishq tu, ey **shoho**.
 Mekun tu, ayo Ahmad, dar ro'zi jazo shafqat,
 Go'y tu maro: «Ummat», ey shoh dar on **fardo**.
 Ey podshohi xubon payg'ambaronash jon,
 Gashtam zi g'amat nolon rahmi tu bekun **moro**.
 Sargashta-yu hayronam az ishq tu nolonam,
 Hayron-u parishonam, ey podshohi **barno**.
 Miskin ba jamoli tu visoli tu,
 Doim ba so'rog'i tu devona shuda **shaydo**. [1962, 28^b-29^a varaq]

Mazmuni: Shohi barno ishqida devona shaydo bo'ldim, uning ishqidan Majnunsifat biyobonlarga bordim. Layli uning firoqida, doimo so'rog'ida, uning dog'ida devona shaydo bo'ldim. Sening ishqingda dilim yaralangan, bemorman, qonli ko'z yosh to'kuvchi rasvoman. Ey podshohi olam, sening ishqingdan shikoyat qilaman, indin(qiyomat kuni) lutfing ila axvolimga qara. Ko'zlarim ham, yuragim shunchalik to'la qon, Ey shoh, hamma sening ishqingda mahzun. Ey Ahmad, jazo kuni shafqat qil, indin kuni bizni «ummatim» degin. Ey podshohlarning yaxshisi, jonlarning payg'ambari, Sening g'amingda nolon yurdim, sen bizlarga rahm qil. Sening ishqinga nolonman, sargashtayu hayronman, ey shohi barno, hayronu parishonman.

Ko'rinadiki, birinchi usuldagi qofiyalanish tartibidagi bunday g'azallarda matla' ichki qofiyali bo'lmaydi, faqat misralargina o'zaro qofiyalanadi. G'azalning ikkinchi va undan keyingi hamma baytlarida *firoqi, so'rog'i, dog'i, afgoram, bemoram, xunboram, menolam, ahvolam, chunon, chunon, mahzun, Ahmad, shafqat, ummat, xubon, jon, nolon, hayronam, nolonam, parishonam, jamoli, visoli* so'zlari g'azal baytlarini teng to'rt qismga bo'lib, o'zaro ichki qofiyani hosil qilgan.

G'azali musajja'ning ikkinchi xili shoira Miskinda quyidagicha qofiyalanadi:

Partavi husni tu axir **jumlaro** devona kard,
 Oqibat az beqarori bar dar **in jo** na kard.
 Ey hamon nuri tajalloro **namo** bar osiyon,
 Ishqi on diytori tu **jumlaro** devona kard.
 Oshiqon zi hajri ishqat devonaand.
 Az g'ami diytori tu oxir bahri **vayrona** kard.
 Gesuvoni mushkbo'yat dar du olam, yo nabiy,
 Ro'zi hashr az xalqi jumlaro **begona** kard.
 Miskin bechora umidi az shafqatat doram,

Ishqi diydori tu oxir **jumlaro** devona kard. (1962.110)

Mazmuni: Sening husning shu'lasini hammani devona qildi, beqarorligidan oqibat qilmadi. Biz osiylaringga tajallo nurlarini ko'rsat, sening ishqing diydori hammani devona qildi, Oshiqlaring ishqingda devonadirlar, diydori g'aming oxir daryoni ham vayrona qildi. Yo nabi, ikki olamda xushbo'y sochlaring Qiyomat kuni barcha xalqni begona qildi. Miskini bechora sening shafqatingga umidvor, diydoring ishqini barchani oxir devona qildi.

Keltirilgan iqtibosda musajja' g'azal qofiyalanishining ikkinchi usulini, ya'ni baytlar bir qismga bo'linganini kuzatish mumkin. Baytlardagi husni, beqarori, nuri, diydori, hajri, diydori, xalqi, umidi, diydori so'zlari ichki qofiyani hosil qilgan.

Shoiraning «Shudam devona-yu shaydo az ishqini o' man rasvo» («Uning ishqida devonayu shaydo, rasvo bo'ldim») satri bilan boshlanuvchi 11 baytli musajja' g'azalida payg'ambarimiz sifatleri vasf etilgan etilgan bo'lib, ijodkor nazarida, Muhammad alayhissalomning o'z ummatlariga mehribon, shafolatli ekanligining o'ziyoq u kishining yuksak ehtirom ko'rsatishga, sevib ardoqlashga loyiqligidan darak beradi. Shu bois shoira ushbu mavzuda bitilgan g'azallarida Alloh rasuliga bo'lgan so'nmas ishqini, qiyomat kunida u zot bilan diydorlashish baxtiga muyassar bo'lishdek ezgu orzusini ehtirosli bitilgan baytlari bag'riga singdiradi:

Agar binam jamoli o', jamoli bo kamoli o',

Kunam jonro fidoyi o' ba yodi qomati zebo.

Dilam az nuri diydorat munavvar kun ba ruxsorat,

Az on la'li shakari borat ba moyon yak suxan farmo.

Shafolat kun tu dar mahshar hamagi ummaton yaksar,

Dahbedash ob az Kavsar dar on ro'zi jazo moro.

Man Miskini gunahkoram mudom bo nola zoram,

Ki bar mushtoqi diydoram shafolat kun dar on fardo [972/1, 26^a

varaql]

Mazmuni: Uning jamolini, jamoli-la kamolini ko'rsam. O'shal qomati zeboning yodi uchun jonimni fido qilsam. Diydoring nuridan, ruxsoringdan dilimni munavvar qil. O'shal shakar yog'diruvchi la'lingdan biz tomonga buyruq mazmunida so'z ayt. Mahshar kunida ummatlarning bariga birdan shafolat ko'rsat. Qiyomat kunida bizni kavsar suvidan bahramand et. Men doimo nola-yu zor etuvchi gunohkor Miskinman, diydoringni ko'rishga mushtoqman, erta qiyomat kuni menga ham shafolat qil.

Boshdan oxir musajja', ichki qofiya uslubida ijod etilgan ushbu g'azal o'ziga xos ohangdorligi bilan o'quvchiga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi. Ko'chirilgan iqtibosdagi jamoli, kamoli, fidoyi; diydorat, ruxsorat, shakari borat; mahshar, yaksar, Kavsar; gunohkoram, nola zoram, diydoram so'zlari g'azal baytlarini teng to'rt qismga bo'lib, o'zaro ichki ohangdorlikni paydo qilgan. Ana shu ohangdorlik g'azal jozibadorligini oshirgan. Ayni choqda pok, ma'naviy muhabbat mavzusida bitilgan ushbu baytlar she'rxon ko'nglini qalbi ishqqa to'la ijodkorning eng ezgu tilaklari bilan oshno etadi. Shoiraning dilidagi orzular ham bevosita uning e'tiqodiy qarashlari zahirida shakllangan. Tasavvufning nazariy asoslarini ishlab chiqqan alloma Abu Homid G'azzoliyning «Mukoshafat ul-qulub» asarida quyidagi hadisi sharif keltiriladi: «Kim mening axloqimni ihyo etsa (takrorlasa, tiklasa) meni sevgani shudir. Kim meni sevsa, qiyomat kuni jannatga men bilan birgadir»⁷⁹. Ayonlashadiki, Muslihabegim Miskinning bu ezgu orzulari, ijodkorning e'tiqodiy qarashlariga ko'ra, ma'naviy barkamollik hosilasi sifatida voqe'likka aylanadi. U payg'ambar alayhis-salom jamolini ko'rish istagini badiiy tasvirlaganda, avvalo, bu tilakni tilga keltirishga o'zi qanchalik haqli ekanligi xususida mulohaza yuritadi. Shu bois o'sha qomati zeboni xayoliga gavdalantirish uchun jonini fido qilishga tayyor ekanligini yuksak ehtiros bilan badiiy ifoda etadi. Biroq o'sha o'tli hayajon ko'ngildagi istaklarga badiiy libos kiydirishga undashda davom etadi. Shu bois shoira g'azalda vasf etilgan Alloh rasuli diydorining nuridan ko'ngli munavvar bo'lishini g'oyatda xohlayotganini, shakar yog'diruvchi la'llardan biror so'z eshitish orzusi bilan ishq otashida yonayotganini yuksak pardalarda badiiylashtiradi. Keyinchalik esa payg'ambarimizning shafolatli ekanligiga e'tibor qaratiladi. Ummatlarning barchasi Muhammad alayhis-salomning bunday ehsonidan bahramand bo'lish istagi bilan yashashini ko'nglidan o'tkazgan shoira Mahshar kunida ularning bariga birvarakayiga shafolat ko'rsatishini va buning natijasida jannatdagi Kavsar hovuzining suvidan hammalari bahramand bo'lishlarini u zotdan o'tinib so'raydi. Qur'oni karim «Kavsar» surasining ilk oyati karimasida: «(Ey Muhammad), albatta, Biz sizga Kavsarini ato etdik»⁸⁰, - deya marhamat qilinadi. Ilohiy kitobdagi ushbu oyatdan masalaga yondashadigan bo'lsak, shoiraning o'tinchlari zahirida Alloh taolo tomonidan payg'ambarimizga ato etilgan buyuk ne'mat— jannatdagi Kavsar hovuzi bo'yida u kishi bilan diydor

⁷⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул қулуб I. – Тошкент : Янги аср авлоди, 2004.– Б 53.

⁸⁰ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. 654-бет.

ko'rishish baxtiga ishora etilganligi ayonlashadi. G'azalning so'nggi bayti o'z-o'zini malomat qilish ruhida ijod etilgan. Muallif dastlabki misrada doimo nola-yu zor etuvchi gunohkor Miskinman, deya taxallusini ham istilohiy, ham lug'aviy ma'noda qo'llaydi. O'zi bechora-yu benavo esa-da payg'ambarimiz diydorlarini ko'rishga mushtoqligini bayon etib, erta qiyomat kuni menga ham shafolat qiling, deya iltijo qiladi. Shoiraning bunday jo'shqin baytlardan tarkib topgan va samimiy muhabbat bilan yog'dirilgan g'azallari she'rxonga estetik zavq bag'ishlashi bilan birga uning ko'ngliga ezgulik urug'larini sochishga beminnat xizmat qiladi.

Muslihabegim Miskin payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom hayot tarzlariga uyg'un turmush kechirish, u kishining bani basharga o'rnak bo'luvchi yuksak axloqiy fazilatlarini namuna sifatida qabul qilish, hadislarini sevib-ardoqlash va o'gitlariga qat'iy amal qilishni chinakam Haq oshig'i bo'lishning asosi sifatida qabul qiladi. Shu bois shoir devonlarida payg'ambarimiz vasf etilgan g'azallar ham tez-tez ko'zga tashlanadi. Ijodkor nazarida Muhammad alayhissalomning o'z ummatlariga mehribon, shafolatli ekanligining o'ziyoq u kishining yuksak ehtirom ko'rsatishga, sevib ardoqlashga loyiqligidan darak beradi.

Shoiraning «Shudam devona-yu shaydo az ishq o' man rasvo» [1962, 28^a varaq] satrlari bilan boshlanuvchi hamma baytlari to'liq musajja' asosida yozilgan 11 baytli, «Zi ishq shahi barno devona shudam shaydo» [1962, 28^b varaq]-matla'dan boshqa barcha baytlari musajja' asosida yozilgan 10 baytli, «Oshiqonro dar jahon parvoyi chin yor nest» [1962, 41^a varaq]-barcha baytlari musajja' asosida yozilgan 5 baytli», «Zi lutfi partavi husnash chunon mastona shud bois» [1962, 55^a varaq]-maqtadan boshqa barcha baytlari musajja' asosida yozilgan 5 baytli, «Kani yak mehribon bar man ki pand-u holi zorman» - [1277, 18^b varaq]- barcha baytlari musajja' usulida yozilgan 15 baytli g'azallardan tarkib topgan, «Ba girdi ko'yat ey moh, mastona mezanam charx» [1962, 57^a varaq] – faqat ikki qismga ajratiladigan 11 baytli g'azal, «Dar in dunyo dun vobastagi kardan xato boshad» - ikki qismga ajratilgan 7 baytli g'azal [1962, 69^a varaq], «Shudam devona-yu shaydo az ishq o' man rasvo» (shu nomdagi ikkinchi g'azal) satrlari bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azal ham musajja' g'azallar qatoriga kiradi:

Shudam devona-yu *shaydo* az ishq o' man *rasvo*,
Ayo ey shohi «*av adno*», nazar mekun ba holi *mo*.
Chu Layli man *afg'onam* zi ishqat diyda *giryonom*,
Chu Majnun dar *biyobonam* shuda sho'rida-yu *rasvo*.
Gadoyi ko'yi o' *kardam*, justujo'yi o' *kardam*,

Ba yodi ro'yi o' har *dam* ki man oh-u afg'onho.
 Fidoyi chashmi «*mo zog'ash*» *ash* hama bulbul *dog'ash*,
 Ba dil aftoda nest *dog'ash* hama xalqi olamro.
 Ba sar aftoda *savdoyash* shavam albatta *rasvoyash*,
 Ba yodi ro'yi *zeboyash* kunam man oh-u afg'onho.
 Chu bulbul dar fig'on ovardam ro' dar *gulistoni o'*,
 Qaddi sarvi *ravoni* u nazar sozam man az gulho.
 Shavam mast *liqoyi o'* ki bozam dar *vafoyi o'*,
 Qaddi sarvi *niholi o'* agar binam shavam shaydo.
 Man Miskini gunahkoram mudom bo nola zoram,
 Ki bar *mushtoqi* diydoram shafolat kun dar on fardo. [1962, 28^a
 varaq]

Mazmuni: Men rasvo uning ishqida devona-yu shaydo bo'ldim. Ey shoh «av-adno» bizning holimizga nazar solgin. Sening ishqingda Layli misol qayg'udaman, ko'zlarimda yosh. Majnundek biyobonlarda parishonman. Uning ko'yida har dam og'u afg'ondaman. Uning savdosi boshimga tushib, albatta, rasvo bo'lsam. Zebo yuzining yodiga oh-u afg'on qilsam. Bulbuldek nola qilib, uning gulistoniga yuz burib, sarvi ravon qaddiga gullardan nazar solsam.

G'azalning 7 bayti ham to'liq musajja' usulida qofiyalangan. Baytdagi shaydo, rasvo, av adno, afg'onam, giryonam, biyobonam, kardam, dam, mo-zog'ash, dog'ash, dog'ash, savdoyash, rasvoyash, zeboyash, gulistoni, ravoni, liqoyi, vafoyi, niholi, mushtoqi so'zlari g'azal baytlarini to'rt qismga bo'lib, ichki ohangdorlikni hosil qilgan.

Kuzatishlardan ayon bo'ladiki, Muslihabegim Miskin g'azal va unga bog'liq bo'lgan janrlarda ta'did va so'z takroriga asoslanuvchi badiiy san'atlardan fikrni ta'kidlashda unumli foydalangan. lirik qahramon holining badiiy ifodasida ta'did san'atining qo'llanilishi unga ham fikrni ta'kidlash, ham uni tadrijiy rivojlantirish imkonini hosil qilgan. Shoirani ijodida o'nga yaqin barcha baytlarning saj'li qofiyalanishidan, 6 ta matla'larigina to'liq saj'li qofiyalanmay, qolgan baytlari saj'li qofiyalardan tarkib topgan g'azallarning uchrashi uning qofiya san'atlaridan ham ustalik bilan foydalanganligidan dalolat beradi.

XULOSA

Muslihabegim Miskin she'riyati poetikasini o'rganish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. XIX asr Buxoro adabiy muhitida o'zbek va tojik tillarida ijod qilgan, Muslihabegim Miskin nomi bilan tanilgan, iste'dodli zullisonayn shoiraning mavjudligi nihoyatda noyob adabiy hodisa sanaladi. Ijodkorning «Miskin» taxallusi bilan yassaviyona motiv va ohanglarda she'rlar bitishiida uning XIX asrning birinchi yarmida Buxoroning Xiyobon mavzesida nasl-nasabi taqvodor eshonlarga borib taqaluvchi mullo Nurillo xonadonida tug'ilishi, taqdirining Buxoro amirlik darborida nihoyatda katta nufuzga ega bo'lgan shayx Abdulvohid bilan bog'lanishi, shuningdek, katta o'g'li Husaynning 11 yoshida, kichigining 2-3 yasharligida, qizining ham balog'atga yetmay vafot etishi, shayx Abdulvohid qismatining boshqa ayol bilan bog'lanishi bois bo'lgan. Miskin she'riyatida Xoja Ubon, ayniqsa, Og'oyi Buzurg – Qizbibi, naqshbandiy pirlaridan Boboi Samosiyga bag'ishlangan she'rlarning uchrashi uning e'tiqodiy qarashlari va ko'ngliga tasalli berish istagining samarasidir.

2. Muslihabegim Miskinning 1962-raqamli devoni shoiraning birmuncha mukammal devoni hisoblansa-da, qolgan ikki devoni ham uning adabiy merosining boshqalarida uchramaydigan namunalarini o'zida ifodalagan. Qiyosiy o'rganilganiga ko'ra, shoiraning 11 lirik janr va masnaviyda yozilgan she'riy hikoyatlari, jami 7882 misradan iborat 430 ta she'rdan iborat adabiy merosining bizgacha yetib kelgan. Uning uch yuzdan ortiq o'zbek, tojik tillarida, shuningdek, mulamma'da g'azallar, muxammaslar bitgani, mustazodda o'zini sinab ko'rgani, muxammas, musaddas, mustasne', muashshar, tarje'band singari lirik turning hajman katta janrlarida, shuningdek, ruboiy, o'ziga xos to'rt misradan tarkib topgan soqiynoma kabi kichik lirik janrlarda ijod etgani shoiraning Sharq mumtoz poetikasini teran o'rgangani va ularni badiiy ijodda mahorat bilan qo'llay olganidan dalolat beradi.

3. Muslihabegim Miskin she'riyatida Odam (a.s) va Havo, Ya'qub (a.s.), Yusuf (a.s.) va Zulayho, Ayub (a.s.), Muso (a.s), Dovud (a.s.), Iso (a.s.) va Maryam, Zikriyo(a.s), Ibrohim (a.s.), Muhammad (a.s.) singari payg'ambarlar va ular bilan eslanadigan qur'oniy qissa qahramonlari, Ibrohim Adham, G'avsul A'zam – Abduqodir Jeloniy, Og'oyi Buzurg – Qizbibi, Boboi Samosiy kabi tariqat vakillari, xalifalardan: Abu Bakr, Umar, Usmon, Aliyi Murtazo, Payg'ambar (a.s.) ahli baytlaridan Oysha,

Fotima, Hasan, Husan, sahobalardan Ukosha, shuningdek, Vomiq, Uzro, Farhod, Shirin, Layli, Majnun singari an'anaviy adabiy qahramonlar hamda Munkar, Nakir, Jabroil, Azroil kabi farishtalar obrazlariga murojaat etiladi. Shoira she'riyatida lirik qahramondan tashqari yuqoridagi obrazlardan ijodiy foydalanilishi uning qur'oniy qissalar, diniy afsonayu rivoyatlar va Sharq mumtoz adabiyotidagi a'anaviy syujetlardan nihoyatda yaxshi xabardorligidan dalolat beradi.

4. Muslihabegim Miskin she'riyatining asosini sidqan toat-ibodat talqini, Alloh va uning rasuliga nisbatan diydortalablik motivlari tashkil etadi. Shu bois u Muhammad (a.s.) obrazini she'riyatining lirik qahramonidan keyingi asosiy obraziga aylantiradi. Boshqa payg'ambarlar va ular bilan eslanadigan qur'oniy qissa qahramonlari, sahobayi kiromlar, Payg'ambar (a.s.) ahli baytlaridan Oysha, Fotima, Hasan, Husan, sahobalardan Ukkosha singari qahramonlar obrazlari Muhammad (s.a.v.) vasf etish va dunyoning o'tkinchiligini badiiy ifodalashda shoira uchun muhim poetik vazifani bajaradi.

5. Shoira she'riyatida Yusuf (a.s.) Muhammad (a.s.) obrazidan keyin eng ko'p murojaat etilgan payg'ambar obrazi sanaladi. Ya'qub (a.s.)ning o'g'lidan ayrilib, g'am uyida iztirob chekishi bilan shoira Yusuf sifat farzandlaridan ayrilganligi orasida uyg'unlik ko'radi. Ana shunday badiiy lavhalar tasvirida shoira bu ikki payg'ambar obrazidan ijodiy foydalanadi. U o'rni bilan Vomiq, Uzro, Farhod, Shirin, Layli, Majnun singari an'anaviy adabiy qahramonlarga murojaat etib, Muhammad (s.a.v) va G'avsul a'zam – Abduqodir Jeloni, Og'oyi Buzurg – Qizbib, Boboi Samosiy singari pirlarga bo'lgan ma'naviy muhabbatini badiiylashtiradi.

6. Shoiraning o'ndan ortiq masnaviyda bitilgan she'riy hikoyatlarining aksariyatida Muhammad (s.a.v.) haqida hikoya qilinishi uni payg'ambarimizning go'zal xulqlar bilan ziynatlangan ulug' zot sifatida musulmonlarni doimo ezgu amallar sari undaganliklari, dunyo hoy-u havaslariga zarracha parvo qilmay faqirlikni faxr bilib yashaganliklari va sahobayi kiromlar ham har jihatdan u kishidan o'rnak olishga intilganliklari qiziqtirib qo'yganidan dalolat beradi. Shu bois shoira ana shunday mazmundagi rivoyatlarga nazmiy jilo berib, ularni keng targ'ib qilishga intilgan. «G'ornomayi rasul»da ifodalangan badiiy voqeylikning «*Yak hikoyat yod doram az rasuli insu jon*» satri bilan boshlanuvchi tojik tilida bitilgan hikoyatida ham badiiy talqin etilgani uning ana shunday adabiy niyatidan darak beradi.

7. Muslihabegim Miskinning she'riy hikoyatlar bitishdagi mahorati uning syujet badiiy talqinida kontrast holatning vujudga keltirishida,

xususan, bunday ziddiyatning avj nuqtasini mahorat bilan hosil qila olishida namoyon bo'ladi. Shuningdek, kutilmagan yechimni keltirib chiqarish, buning uchun qahramonlar muloqotidagi ziddiyatli holatlarning o'sib borishiga erishish, tasvirlardagi mubolag'aviylik kabilar shoira bu borada salohiyatli ijodkor bo'lib yetishgani dalillaydi.

8. Shoira g'azallaridagi yopiq yoki istioraviy izofiy deb ataluvchi istioralar Muslihabegimga lirik qahramonning holini ifodalash imkonini yaratadi, Layli va Majnun, Yusuf va Zulayho singari an'anaviy adabiy qahramonlarni lirik qahramon yoki oshiqlarga qiyoslab, talmehdan tashbih hosil qilish uslubi shoira g'azallarida keng qo'llaniladi va shu asosda u g'azaldagi ilohiy mazhar – Muhammad alahis-salom vositasida ilohiy ishq badiiy tasvirlashga muvaffaq bo'ladi. Ijodkorning «Dargohingga bir ojiz-u nolon keladurman» satri bilan boshlanuvchi g'azalida tansiq us-sifotlarning qofiya vazifasida ham qo'llangani ularning ta'sir kuchini yanada oshirilishiga bois bo'ladi

9. Muslihabegim Miskin musammatlar ijod etishda ham mahoratli shoira sanaladi. Ayniqsa, uning eng noyob ko'rinishi yetti bandli, oltmish uch misradan tarkib topgan mustasne' janrini shoira devonidagina kuzatish mumkin. «Ey dilbaronro dilbari» satri bilan boshlanuvchi rajazi murabba'yi solim (mustafilun mustafilun) vaznida yozilgan ushbu mustasne'da istiora, tashbih va tansiq us-sifotning nihoyatda noyob ko'rinishlarini uchratish mumkin. Shoira Muhammad (a.s.)ga munosib ko'rilgan o'nga yaqin sifatlarining istioralashtirilgan holda qo'llanishi va ularning bari undalmalar bo'lib, mustasne' bandida ta'didni hosil qilishi, shunday ohangdorlik tashbihi mo'kadlar vositasida ham vujudga keltirilishi shoira muhim adabiy mahorati sifatida ko'zga tashlanadi.

10. Muslihabegim Miskin g'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlarda ta'did va so'z takroriga asoslanuvchi badiiy san'atlardan fikrni ta'kidlashda unumli foydalangan. Lirik qahramon holining badiiy ifodasida ta'did san'atining qo'llanilishi unga ham fikrni ta'kidlash, ham uni tadrijiy rivojlantirish imkonini hosil qilgan. Shoira ijodida o'nga yaqin barcha baytlarning saj'li qofiyalanishidan, 6 ta matla'larigina to'liq saj'li qofiyalanmay, qolgan baytlari saj'li qofiyalardan tarkib topgan g'azallarning uchrashi uning qofiya san'atlaridan ham ustalik bilan foydalanganligidan dalolat beradi.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I BOB. MUSLIHABEGIM MISKIN ADABIY MEROSI VA SHE'RIYATINING JANRIY XUSUSIYATLARI.....	7
Muslihabegim Miskin she'riyatida shoira hasbi holining ifodalanishi	
1.2 Miskin devonlarining tarkibi va janriy xususiyatlari.....	7
II BOB. MUSLIHABEGIM MISKINNING LIRIK JANRLAR VA SHE'RIY HIKOYAT YARATISHDAGI BADIY MAHORATI.....	37
2.1. G'azal va unga bog'liq bo'lgan lirik janrlar.....	37
2.2. Muslihabegim Miskin she'riyatining obrazlar olami va ularning poetik funksiyasi.....	57
2.3. Muslihabegim Miskin she'riy hikoyatlarining muhim poetik xususiyatlari.....	69
III BOB. MUSLIHABEGIM MISKINNING BADIY SAN'ATLARDAN FOYDALANISHDAGI SHOIRLIK MAHORATI.....	80
3.1. Shoira she'riyatida istiora, tashbih, tansiq us-sifotning qo'llanilishi.....	80
3.2. Miskin she'riyatida ta'did, so'z takroriga asoslangan badiiy san'atlar va musajja' g'azallar.....	88
Xulosa.....	100

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

DILOROM SODIQOVA

**MUSLIHABEGIM MISKIN SHE’RIYATI
POETIKASI**

“ FAN ZIYOSI ” nashriyoti

Litsenziya AI № 195, 15 dekabr 2023.

2023yil 15 dekabrga bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 60x90, TIMES TAD garniturası,

7-shartli bosma taboq, soni 100 nusxa.

Duna poligraf bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Buxoro shahar Mustaqillik ko`chasi 28 uy

E-mail: ya.duna2012@yandex.ru duna_poligraf@bk.ru

KBK: 84.10(5O'zb) S-17

UO'S: 678.841.623.15

ISBN 978-9910-744-91-0